

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ЧЕРНІЙ Ірина Андріївна

Морально-ціннісні орієнтації як засіб утвердження абсолютної цінності людини / Moral and value orientations as a means of affirming the absolute value of a person

спеціальність: 231 – Соціальна робота
освітньо-професійна програма – Соціальна робота

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
СРМ-21
І.А. Черній

Науковий керівник:
к.пед.н., доцент З.І. Крупник

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«___» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри

_____ **А.Н. Гірняк**

ТЕРНОПІЛЬ-2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
<i>РОЗДІЛ 1</i>	
ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ	
МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ	7
1.1. Еволюція поняття морально-ціннісних орієнтацій особистості	7
1.2. Напрямки вивчення моральних цінностей у вітчизняній науці	14
Висновки до розділу 1	21
<i>РОЗДІЛ 2</i>	
СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ	
МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ	23
2.1. Характеристики та закономірності процесу формування системи морально-ціннісних орієнтацій людини	23
2.2. Шляхи утвердження моралі як абсолютної цінності людини	31
Висновки до розділу 2	42
<i>РОЗДІЛ 3</i>	
ПРАКТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СИСТЕМИ	
МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ	43
3.1. Емпіричне дослідження морально-ціннісних орієнтацій	43
3.2. Інтерпретація результатів емпіричного дослідження	47
Висновки до розділу 3	51
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні у нашому соціокультурному просторі все гостріше відчувається потреба подолання стереотипів і догм колишнього типу соціальності, ліквідації розриву між соціально-політичною практикою та загальнолюдськими морально-етичними нормами. Зміст сучасного етапу соціального розвитку характеризується формуванням нових суспільних відносин, коли відчувається потреба суб'єкта в ясних і певних соціальних ідеалах, що дозволяють продуктивно проявляти себе в структурах соціального простору, що невинно інноваційно змінюється. Причому визріло переконання суспільства в тому, що таке оновлення не повинно призвести до розриву людини зі світом соціокультури, втрати значення людини як самоцінності і мети суспільного розвитку.

Свобода, що надається сучасному суб'єкту за нинішніх соціально-економічних умов, дозволяє йому, з одного боку, зреалізувати свої власні устремління, а з іншого, ставить людину перед проблемою виділення і зміни морально-ціннісних орієнтирів своєї життєдіяльності у світлі нових соціокультурних, соціально-економічних та соціально-політичних умов. Проблема цінностей у широкому межовому значенні неминуче поставала в епохи трансформації соціокультурної традиції та зміни ідеологічних засад суспільства. Тому основні труднощі вирішення ціннісних проблем полягають у тому, що за способами свого буття вони мають багаторівневий характер. Цінності існують і функціонують об'єктивно в практиці реальних соціальних відносин і суб'єктивно усвідомлюються і переживаються людьми як поняття, норми, імперативи, цілі та ідеали, які, у свою чергу, через свідомість та духовно-емоційний стан індивідів та соціальних спільнот чинять зворотний вплив на всі сфери життя й утверджують абсолютні цінності людини. Система соціального знання дозволяє розкрити структуру, функції та сутність морально-ціннісної діяльності людини, виділити її ідеальні абрисы і, водночас, позначити рамкові

межі її міри. Все це актуалізує дослідження даного проблемного поля, адже на сьогодні із необхідністю постала проблематика дослідження морально-ціннісних орієнтацій, котрі ведуть до утвердження абсолютної цінності людини.

Стан теоретичної розробленості проблеми. У контексті предметної сфери нашого дослідження ми актуалізуємо проблеми моральних цінностей, які мають неминучу важливість, оскільки багато в чому визначають характер і форми соціальних проявів суб'єкта. Значимість проблеми вивчення цінностей людської діяльності та її суб'єктів, необхідність глибокого та всебічного аналізу умов трансляції, засвоєння та культивування ціннісного змісту людської культури закономірно призвели до виділення особливої сфери філософського знання – аксіології. Базовою для аксіології є проблема можливості існування цінностей у структурі буття загалом та їх зв'язку з предметною реальністю. Учені розглядали цінності як буття норми, що співвідноситься з «чистою», нормативною свідомістю, як ідеальне буття. Норми становлять загальний план всіх функцій соціокультури та визначають кожну окрему реалізацію цінності. У той самий час методом буття норми є її значимість для суб'єкта, лише і надає їй статус норми.

Проблема цінностей в особливо гострій формі виникає в епоху трансформації, коли цей процес супроводжується дискредитацією та зміною ціннісних установок. Вона досить докладно вивчена у фундаментальних працях А. Бандури, Ф. Ніцше, Т. Парсонса, Ж. Піаже, Г. Ріккєрта, А. Турена, З. Фрейда та ін. Морально-ціннісна проблематика життя окремої особистості та суспільства доволі добре розроблена в соціальній психології, у психології особистості. У працях відомих українських дослідників психосоціальної сфери І. Беха [5-8], С. Болтівця [9-11], М. Боришевського [12-15], В. Васютинського [17], З. Карпенко [25], І. Манохи [33], Л. Ніколенко [38], В. Рибалки [47-50] та ін. (див. [1-56]) досліджена логіка переходу зовнішнього морально-етичного припису в особисту норму. Однак проблема морально-ціннісної орієнтації як засобу утвердження абсолютної цінності людини досі не знайшла достатнього відображення у

вітчизняних наукових пошукуваннях, що й спричинило актуальність даного магістерського кваліфікаційного дослідження.

Об'єктом дослідження є сучасна людина, як особистість, індивідуальність та універсум.

Предметом дослідження постають морально-ціннісні орієнтації людини.

Мета дослідження: вивчити морально-ціннісні орієнтації та їх вплив на формування абсолютної цінності людини.

Завдання дослідження:

- 1) дослідити етапи формування поняття морально-ціннісних орієнтацій;
- 2) вивчити характеристики та закономірності процесу формування системи морально-ціннісних орієнтацій людини;
- 3) показати шляхи утвердження моралі як абсолютної цінності людини;
- 4) провести емпіричне дослідження морально-ціннісних орієнтацій.

Методи дослідження. *Методи отримання інформації:* аналітичний огляд літератури з проблеми дослідження, бесіда, тестування. *Методи опрацювання емпіричних даних:* методика вивчення особистісних цінностей Ш. Шварца, статистично-кореляційний аналіз (SPSS-13).

Наукова новизна дослідження. У дослідженні вивченні морально-ціннісні орієнтації які формують абсолютну цінність особистості. Результати дослідження розширюють теоретичні уявлення про моральні цінності сучасної людини. Зокрема, досліджені історичні етапи становлення проблематики, показані характеристики та закономірності процесу формування системи морально-ціннісних орієнтацій людини, а також намічені шляхи утвердження моралі як абсолютної цінності людини.

Практична значущість дослідження. Отримані емпіричні дані про особливості структури моральних цінностей дозволяють намітити шляхи корекції та гармонізації системи індивідуальних цінностей людини. При цьому ми відштовхувалися від того висновування, що формування ціннісно-сміслової сфери веде до її утвердження як абсолютної людської цінності. Важливо

відзначити, що орієнтаційні відмінності актуалізують потребу особистості в пристосуванні та прийнятті, стереотипи сприйняття міжособистісної чутливості та толерантності. Результати практичного дослідження будуть корисними при вивченні морально-ціннісних орієнтацій окремих колективів та спільнот.

Структура кваліфікаційного дослідження. Магістерська робота складається із вступу, загальних висновків, трьох розділів із висновками до кожного, списку використаної літератури (опрацьовано 60 наукових джерел). Загальний обсяг дослідження становить 62 сторінки, в т.ч. основний текст містить 54 сторінки. Результати дослідження відображені у двох одноосібних авторських публікаціях (Тернопіль, ЗУНУ, 2022, 2023 р.).

РОЗДІЛ 1

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

1.1. Еволюція поняття морально-ціннісних орієнтацій особистості

Цінності є однією з найважливіших проблем, що досліджуються науками про людину: філософією, психологією, педагогікою, соціологією та ін. Незважаючи на те, що більшість визначень цінностей у соціальній науці спираються на філософські та соціологічні концепції цінностей та морально-ціннісних орієнтацій, що мають давню традицію, розуміння особистісних цінностей в психології та соціальній сфері суттєво відрізняється від інтерпретації цінностей іншими науками.

Поняття «цінність» розглядається також із різних позицій. Існуючі підходи до визначення цінностей можуть бути об'єднані з їх загальних засновків у різні групи. Виділимо кілька площин розгляду цінностей. Насамперед, це розуміння цінності як атрибуту об'єкта (синоніми – «сенс», «значимість»). При віднесенні цінності до об'єктів чи предметів виникає друга позиція: цінності – з одного боку, конкретні значущі предмети для суб'єкта, що задовольняють його потреби, з іншого – абстрактні сутності, як щось цінне саме по собі – від будь-якої особистісно осмисленої соціальної норми до усвідомленого та прийнятого сенсу життя. Третя позиція: індивідуальне – надіндивідуальне. Цінність – це суто індивідуальна реальність, котра значуща лише суб'єкта, що її переживає, пов'язана з його вибором, або – надіндивідуальна реальність, по відношенню до якої мотиви, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації або суб'єктивні цінності розглядаються як вторинні.

Четверта позиція полягає у онтологізації цінностей, тобто віднесенні їх до сутностей особливого роду, абсолютизації надіндивідуальних цінностей, що

виводить їх межі наукового, зокрема філософського аналізу; або соціологічна інтерпретація цінностей, що постулює їх надіндивідуальний характер. З соціологічної позиції соціальні цінності, будучи породженням життєдіяльності конкретного соціуму, відбивають у собі основні риси цієї життєдіяльності у знятому вигляді. Вони трансцендентні індивідуальній свідомості та діяльності і, безумовно, первинні стосовно індивідуально-психологічних ціннісних утворень. П'ята позиція ставить питання про усвідомлений чи несвідомий вплив цінностей на поведінку та діяльність особистості. Шоста – розглядає цінності як чітко описані норми чи стандарти, яких потрібно дотримуватися, чи як життєві цілі, смисли та ідеали, що задають лише загальну спрямованість діяльності. До психологічного підходу віднесено розгляд цінностей як життєвих цілей, смислів та ідеалів, що задають загальну спрямованість діяльності, але не її конкретні параметри. Цінностям відведено провідну роль у мотивації та регуляції діяльності та поведінки особистості. Таким чином, у соціальній і психологічній науках поняття «індивідуальні цінності» розташовується у ряді таких понять як ідеали, переконання, установки, мотиви та потреби, ін.

Серед безлічі інтерпретацій цінностей найпоширенішим є підхід, що розглядає цінності як породження життєдіяльності конкретного соціуму, розвинений у працях філософів та соціологів. Е. Дюркгайм, аналізуючи взаємозв'язки ціннісно-нормативних систем особистості та суспільства, показує, що система цінностей суспільства є сукупністю ціннісних уявлень окремих індивідів, вона об'єктивна, будучи «вільною від суб'єктивних і мінливих оцінок індивідів», які «знаходять поза собою вже усталену, до якої змушені пристосовуватися» [22, с. 124]. Інтеріоризація соціальних цінностей відбувається за допомогою зовнішнього примусу: «ми ... не є господарями наших оцінок, ми пов'язані і примуємо. Нас пов'язує суспільна свідомість» [22, с. 126].

Іншого погляду природу цінностей дотримується ряд науковців, стверджуючи, що «визначення цінностей та встановлення їхньої ієрархії є

трансцендентальна функція свідомості», що людині за своєю природою властиво оцінювати [22, с. 128].

В. Томас і Ф. Знанецький вказують на взаємодію об'єктивно існуючих соціальних цінностей і суб'єктивних установок, при взаємодії та суперництві яких формується система цінностей особистості. Близького до цього погляду дотримувався Т. Парсонс, який оперує поняттям «соціальна система», куди входять дві підсистеми: з одного боку, потреби «діяча», з іншого – цінності соціокультурного довкілля. У конкретній ситуації відбувається взаємодія та взаємообмін ціннісно-нормативного змісту зазначених підсистем шляхом їх інституціоналізації (легітимізації суспільством) та інтерналізації особистістю в процесі соціалізації. М. Вебер писав, що цінності визначають мотиви соціальної поведінки, оскільки вона заснована на вірі в самодостатню цінність певної поведінки як такої незалежно від того, до чого вона приведе. Така функція цінностей забезпечує стабільність суспільства [24].

Засновник соціологічної концепції цінностей та ціннісних орієнтацій К. Клакхон, вважав, що багато в чому індивідуальні цінності є відображенням групових чи універсальних цінностей, які по-своєму інтерпретуються та акцентуються кожним індивідом. Існування цінностей він пояснює тим, що «...без них життя суспільства було б неможливим; функціонування соціальної системи було б зберігати спрямованість для досягнення групових цілей; індивіди не могли б отримати від інших те, що їм потрібно щодо особистих і емоційних відносин; вони також не відчували у собі необхідну міру порядку і спільності цілей» [24, с. 68]. Філософ характеризує цінності як аспект мотивації, що співвідноситься з особистими або культурними стандартами, не пов'язаними виключно з актуальною напругою або миттєвою ситуацією. Таким чином, він проводить чітку різницю між потребами, що характеризуються в структурі мотивації динамічністю і ситуативною мінливістю, і цінностями, які, на відміну від потреб, являють собою стабільне, не залежне від зовнішніх обставин, абсолютне.

Ряд відомих авторів розглядають індивідуальні цінності як критерії, які використовують люди для вибору та обґрунтування своїх дій, оцінки себе, подій, інших людей, тобто. як поняття, подібні до уявлень і переконань. М. Рокіч [59] розуміє під ціннісними орієнтаціями абстрактні ідеї, позитивні або негативні, не пов'язані з певним об'єктом або ситуацією, що виражають людські переконання про типи поведінки і цілі, що віддаються. Цінності, займаючи центральне становище в індивідуальній системі переконань, є керівними принципами життя, визначають те, як потрібно поводитися і якому стану або способу життя варто відповідати і прагнути. «Учений виділяє два типи цінностей: термінальні та інструментальні. Термінальні цінності він визначає як переконання особистості в тому, що певні кінцеві цілі індивідуального існування з особистої та суспільної точок зору заслуговують на те, щоб до них прагнути. Інструментальні цінності – як переконання в тому, що певний образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) з особистої та суспільної точок зору є кращим у будь-яких ситуаціях» [32, с. 235]. Основні положення концепції цінностей М. Рокіча зводяться до наступних постулатів: «загальна кількість цінностей невелика; всі люди мають ті самі цінності, але одні й ті самі цінності мають для різних людей різну вагу; цінності організовані у системи; витоки людських цінностей простежуються в культурі, суспільстві, громадських інститутах та в самій особистості людини; вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах» [59, с. 33].

Не менш поширеним є погляд на цінності як різновид соціальних установок, інтересів особистості, що регулюють її поведінку шляхом її спрямування та структурування. Тут мовиться про ціннісні орієнтації особистості, під якою розуміли установку особистості ті чи інші цінності матеріальної та духовної культури суспільства. Ціннісні орієнтації дуже близькі до понять установки, потреби, інтересу, що вживаються в психології.

Поняття морально-ціннісних орієнтацій займає одне з провідних місць у диспозиційній концепції особистості, котра припускає що установки, соціальні установки, ціннісні орієнтації перебувають у певній ієрархії разом утворюють

своєрідну диспозиційну систему. Ядерноцентрична модель цінностей поєднує: 1) цінності зовнішнього статусу, що утворюють стабільне осереддя (ядро); 2) цінності середнього статусу (структурний резерв); 3) цінності нижчі від середнього статусу (периферія); 4) цінності нижчого статусу. Перші та останні цінності малорухливі, а ті, що займають проміжне положення, перебувають у постійному русі. Отже, ціннісні орієнтації поруч із загальною спрямованістю інтересів особистості регулюють її соціальну поведінку [24].

Переважаючим є розуміння особистісних цінностей, що близьке до потреб і мотивів. При цьому центральне місце особистісні цінності та смисли посідають у гуманістичній психології. Г. Оллпорт розглядав цінність як якийсь особистісний сенс. Дитина усвідомлює цінність щоразу, коли сенс має для неї принципову важливість [42]. При цьому, вважав він, джерелом більшості цінностей особистості є суспільна мораль, але є низка ціннісних орієнтацій, які не продиктовані моральними нормами (наприклад, допитливість, ерудиція, спілкування тощо). Моральні норми та цінності, що формуються та підтримуються суспільством за допомогою зовнішнього підкріплення, постають засобами, умовами досягнення внутрішніх цінностей, які є цілями особистості. Перетворення зовнішніх цінностей на цінності внутрішні учений називає «функціональною автономією», процесом трансформації «категорій знання» на «категорії значущості», тобто «категорії значущості» виникають при самостійному усвідомленні сенсу отриманих ззовні «категорій знання».

На думку К. Роджерса до структури «самості», центрального поняття його теорії особистості, входять як «безпосередньо пережиті організмом», так і запозичені, «інтроспектовані» цінності, які людиною помилково інтерпретуються як власні. Як зазначає учений, саме організм постачає дані, на основі яких формуються ціннісні судження. На його думку, «внутрішні та зовнішні цінності формуються або приймаються, якщо сприймаються фізіологічним апаратом як сприяють збереженню та зміцненню організму – саме на цій підставі засвоюються взяті з культури соціальні цінності» [24, с. 73]. При цьому він все ж

говорить про необхідність усвідомлення переживань, що складають основу ціннісних уявлень.

А. Маслоу дотримувався близького погляду, вважаючи, що цінності настільки ж значимі особистості, як фізіологічні потреби. Вони можуть розглядатися як дефіцит, який слід оптимально ліквідувати за допомогою навколишнього світу, щоб уникнути хвороби або суб'єктивно поганого самопочуття. Фундаментальні потреби чи фундаментальні цінності можуть розглядатися як цілі, і як сходи, які ведуть єдиної кінцевої мети, до самоактуалізації. Причому ці потреби (або цінності) пов'язані один з одним ієрархічно та еволюційно, займаючи місця відповідно до своєї сили та важливості. «Вибір людиною вищих цінностей визначений самою її природою, а не божественним началом чи чимось іншим, що знаходиться за межею людської сутності. За наявності вільного вибору людина сама інстинктивно обирає істину, а не брехню, добро, а не зло» [24, с. 268].

В. Франкл проводить різницю між потребами та особистісними цінностями наступним чином: якщо потреби нас штовхають, то цінності притягують. На відміну від потреб цінності в принципі не насичені. Він постулював, що у людини завжди є свобода робити вибір між прийняттям і відкиданням запропонованого, тобто тим часом, здійснити потенційний сенс або залишити його нереалізованим [36].

На думку Л. Ніколенко [38], ціннісні орієнтації відіграють провідну роль у житті юної особистості, оскільки саме вони першочергово визначають мету та сенс усього її подальшого життя. Вони є суперечливими та динамічними, відображають головні, істотні зміни, що відбуваються у суспільстві на певному етапі його розвитку.

«Здійснений аналіз сучасних досліджень з проблеми ціннісних орієнтацій дозволяє виокремити певні положення, що розкривають соціальну значущість цього феномена для окремої особистості і суспільства зокрема. По-перше, ціннісні пріоритети є життєвими орієнтирами людини, вони спрямовують

особистість на пошуки порядку і сенсу в житті, допомагають відокремити істинне від помилкового, справедливе від несправедливого, добре від поганого, допустиме від забороненого. Без них люди були б дезорієнтовані в соціальному просторі. По-друге, ціннісні орієнтації слугують основою мотивації поведінки людей, визначають її особливості; відповідно, структура ціннісних орієнтацій може виступати показником для прогнозу загальної спрямованості особистості. По-третє, ціннісні орієнтації є найважливішими регуляторами поведінки людини, її прагнень і вчинків, спонукальними чинниками соціальної активності. Людина інтеріоризує основні соціальні цінності і керується ними у своїй поведінці. По-четверте, ціннісні орієнтації виступають критерієм або стандартом для вибору суб'єктом цілей, засобів, способу, результатів і умов діяльності, інших видів соціальної активності. Так, у процесі професійного самовизначення ціннісні орієнтації відіграють важливу роль у прийнятті рішення про вибір майбутньої професії; у суспільстві в цілому цінності постають соціальним критерієм оцінок при виборі з існуючих альтернатив найбільш бажаного або доступного способу поведінки. По-п'яте, ціннісні орієнтації є найважливішими чинником консолідації людей, інтеграції їх у співтовариства. Наявність загальних ціннісних орієнтацій забезпечує суспільну злагоду, єднання громадян, соціальних спільнот і груп.» [36, с. 166].

1.2. Напрямки вивчення моральних цінностей у вітчизняній науці

Гуманістична традиція вивчення цінностей розвинута у вітчизняній психології. Цінності розглядаються як у структурі смислового регулювання діяльності та поведінки, так і спрямованості особистості, її мотивації. Учені

описують співвідношення між цінностями та мотивами поведінки: «ціннісна свідомість пов'язана з вибором складно та неоднозначно. Свідомість, яка має деяку систему цінностей, у ситуації вибору підводить альтернативи під одну ціннісну підставу, в результаті кожна альтернатива отримує свою оцінку, і та з них, яка оцінена вище, обирається свідомістю. Однак з того, що суб'єктом у ситуації вибору було визнано ціннісну перевагу одного з мотивів, зовсім не впливає з необхідністю, що він буде реально обраний» [43, с. 89]. Хоча цінність може виконувати функції мотиву, вона відрізняється від мотиву, що є індивідуальним, що відокремлює індивідуальний життєвий світ, тим, що навпаки, прилучає індивіда до деякої надіндивідуальної спільності і цілісності. Отже, безпосередньо пов'язуючи цінності з мотивами, водночас вказується на смислову природу особистісних цінностей.

У розумінні вітчизняних дослідників цінності – це усвідомлені та прийняті людиною загальні сенси її життя. «Саме загальні смислові утворення (у випадках їх усвідомлення – цінності), які є основними конструюючими одиницями особистості, визначають головні та відносно постійні відношення людини до основних сфер життя – до світу, інших людей і до самого себе» [34, с. 232]. Співвідношення смислів та ціннісних орієнтацій розкривається у такому сенсі: коли йдеться про ту чи іншу форму означеності, відрефлексованість найбільш загальних смислових утворень, то доречно вести мову про цінності особистості, відрізняючи їхню відмінність від особистісних смислів, які завжди мають усвідомлений характер.

Особисті цінності проявляються у процесі здійснення тієї чи іншої діяльності, але вже на етапі породження конкретно-ситуативних мотивів, тобто мотивотворення конкретної діяльності, і відбиваються у структурі конкретних мотивів, у тому смислової характеристиці. Особистісні цінності є сенсотвірними по відношенню до мотивів діяльності, смислових конструктів і смислових диспозицій особистості. Учені уточнюють, що ієрархія особистісних цінностей незмінна, спонукальна сила потреб постійно змінюється, їх система

характеризується динамічною ієрархією, а зміна особистісних цінностей є кризою у розвитку особистості (див. [8; 14; 27; 33; 41; 44; 48]).

Поняття «цінності» та «ціннісні орієнтації» часто розглядаються як синоніми, але не завжди збігаються. Ціннісні орієнтації та цінності не пов'язані необхідними та неоднозначними відносинами. Так, виділяючи три форми існування цінностей, – соціальні ідеали, предметно втілені цінності та особистісні цінності, – ціннісні орієнтації свідомості до цього ряд авторів не включає, не розглядаючи їх як форму буття цінностей. Проте, більшість науковців не проводить різницю між особистісними цінностями і ціннісними орієнтаціями. Приміром, вважаючи ціннісні орієнтації індивідуальною формою репрезентації громадських (культурних, групових тощо) цінностей, не відрізняють їхню відмінність від особистісних цінностей. Інші, визначаючи ціннісні орієнтації як спрямоване ставлення до цілей життєдіяльності та до засобів задоволення цих цілей, детерміноване загальними соціальними умовами, типом суспільства, системою його економічних, політичних та ідеологічних принципів.

В описі ціннісно-сислової сфери особистості, сучасні дослідники центральне місце відводять морально-ціннісній орієнтації, сутність якої полягає у виборчому ставленні людини до матеріальних і духовних цінностей, система індивідуальних установок, переконань, переваг, опосередкованих особистісними смислами і виражається у поведінці. Морально-ціннісна орієнтація відбиває смислову сторону спрямованості особистості, її внутрішню, змістовну основу зовнішньої взаємодії з різними явищами об'єктивної реальності. Така взаємодія виявляється у диференціюванні об'єктів за їх значимістю для індивіда, виявленні особистісного змісту різних об'єктів. Морально-ціннісні орієнтації особистості пов'язують її внутрішній світ із навколишньою дійсністю, утворюють складну багаторівневу ієрархічну систему, будучи, таким чином, одним із найважливіших компонентів структури особистості і займаючи проміжне

положення між мотиваційно-потребовою сферою та системою особистісних смислів (див. [2; 8; 14; 27; 33; 41; 44; 48; 53; 57; 60]).

Морально-ціннісні орієнтації розглядають як форму функціонування цінностей лише на рівні особистості, тобто як особистісні цінності (приміром, ціннісні орієнтації окремих людей, на відміну цінностей суспільства). Цінності пропонується розглядати як узагальнені та відносно узгоджені уявлення про високозначущі цілі та події. Ці уявлення поєднують широкий клас більш особистих об'єктів, цілей та відносин і спрямовують інтереси, установки та поведінку людини. Таким чином, у цій моделі цінності розуміються як мотиви чи мотиваційні цілі високого рівня узагальненості. Такому підходу близька концепція цінностей, згідно з якою цінності є: уявленнями або переконаннями з приводу бажаних кінцевих станів, які виявляються у широкому колі ситуацій, керують вибором та оцінкою дій та подій та упорядковані відповідно до їх відносної важливості.

Учені виділяють три ієрархічних рівня у системі ціннісних орієнтацій особистості, що відповідні трьом рівням вивчення: 1) найбільш узагальнені, абстрактні цінності: духовні, соціальні, матеріальні; 2) цінності, що закріплюються в життєдіяльності і проявляються як властивості особистості: товарицькість, допитливість, активність, домінантність тощо; 3) найбільш характерні способи поведінки особистості як засоби реалізації та закріплення цінностей-властивостей (див. [6; 20; 36; 57]). Поряд з багаторівневістю, що виявляється в їхній ієрархічній будові, надзвичайно важливою властивістю системи морально-ціннісних орієнтацій є її багатовимірність, яка полягає в тому, що критерій їхньої ієрархії – особистісна значимість – поєднує різні змістовні аспекти, обумовлені впливом різних типів і форм соціальних відносин.

Слід зазначити, що у своїх підходах до вивчення моральних цінностей автори виходять із різних типологій, що відрізняються своїми засновками. Поряд із заснованою на принципах багатовимірності й ієрархічності системи цінностей, можна назвати інші типології. Широко відомий поділ цінностей на термінальні

(цінності-цілі, ідеали, смисли життя) та інструментальні (цінності-засоби, норми, якості людей, які дозволяють їм досягати мети у житті) [59]. Даний підхід широко застосовується у вивченні індивідуальних цінностей. Інша типологія заснована на поділі базових та предметно зорієнтованих цінностей. Базові цінності відповідають культурним універсаліям та створюють загальні ціннісні установки суспільства, предметно зорієнтовані цінності відносяться до тієї чи іншої предметної сфери, наприклад, професійні цінності. У кроскультурних дослідженнях такий підхід найбільш адекватний. Третя типологія класифікує цінності щодо їх віднесення до певних груп потреб людини, вітальних, соціальних, смисложиттєвих.

Науковий аналіз сутності моральних цінностей передбачає виділення їх найважливіших рис та особливостей. Найбільш плідний шлях вирішення цього завдання – з'ясування місця та ролі даного феномену у загальній системі цінностей. Насамперед, слід зазначити, що моральні цінності постають одним із видів соціальних цінностей. Разом з тим це не проста, а специфічна частина соціальних цінностей, в якій діалектично взаємодіють загальне та особливе. Моральні цінності не можна виділити емпірично, як факт чи явище, на відміну інших видів цінностей, які мають певну область чи сферу свого докладання. Тому, володіючи властивістю загального (з точки зору універсальної здатності впорядковувати, спрямовувати розвиток людей і груп), моральні цінності постають специфічною стороною, аспектом, зрізом економічних, політичних, професійних, релігійних та інших видів соціальних відносин та діяльності.

Важливим у методологічному відношенні є питання об'єктивності моральних цінностей. Філософський аналіз об'єктивності показує, що той самий феномен може бути одночасно об'єктивним в одному відношенні і суб'єктивним в іншому. Так, існують концепції, що визнають об'єктивні істини, але як характеристики змісту знання, що не залежать від бажання і волі суб'єкта, хоча знання є продуктом діяльності суб'єкта і за своєю природою воно суб'єктивне. Аналогічне твердження можна висловити щодо цінностей. Цінності за своєю

природою може бути як об'єктивними, і суб'єктивними, оскільки вони є властивості об'єктів і суб'єктів.

На користь об'єктивності моральних цінностей свідчить факт моральної самоцінності всього існуючого. Все існуюче має певну самоцінність вже в силу самого факту буття. Людині органічно властивий погляд на буття, в тому числі і на буття речей і на вищі його види – на органічне життя природи і самої людини – як прояв блага і добра. Будь-яке існування, всяке життя вже самі собою оцінюються як самоцінність, благо і добро. Але щоб пізнати об'єктивну цінність, треба зробити певну феноменологічну редукцію зі своєю свідомістю, – слід винести за дужку існуюче в нашій свідомості сформоване поняття цінності як значення об'єкта для суб'єкта. Інакше кажучи, треба поглянути світ чистими від традиційного досвіду очима. І тоді відкриється самоцінність речей як таких, а не лише їхнє значення для нас.

Варто дослідити питання про те, чим відрізняють моральні цінності від інших видів цінностей. Коли йдеться про специфіку моральних цінностей, то, перш за все, мають на увазі їх моральну природу та історичне призначення. Ці відмінності можна простежити на основі порівняння моральних цінностей з деякими іншими цінностями з низки засновків.

1. За генезою. Моральні цінності є одним із найдавніших регуляторів соціального життя людей (поряд з міфологією, релігією, мистецтвом). Імовірно, вони виникли на зорі людської цивілізації, для того щоб упорядкування відносини між окремими індивідами, як по вертикалі, так і по горизонталі з метою простої кооперації фізичної праці, забезпечення безпеки племені або роду, примітивно-справедливого розподілу їжі, а також встановлення системи обмежень і заборон, що ставили людей у певні рамкові межі, що захищали їх від дій із завдання шкоди один одному. Мораль первісного суспільства спочатку спиралася на силу звичаїв та традицій, що забезпечують беззвітне сприйняття заповідей та заборон; декларування елементарних правил моральності, які поступово еволюціонують від заборонно-примусових норм до заохочувально-

стимулюючих, заснованих на більшій мірі свободи та автономності людини; регулювання процесу об'єднання індивідів у групи, роду, племена. Все це разом узятє створює необхідні умови для процесу соціалізації цілих поколінь людей. Моральні цінності є тим фундаментом, на якому виростають зачатки колективної діяльності та організації індивідів.

2. За соціальним статусом. Моральні цінності на відміну від інших цінностей не спираються на спеціально створені соціальні інституції та установи. Це полягає у перетворенні вимог зовнішньої реальності на факт свідомості. Така постановка наукової проблеми знаходить своє відображення у двох найважливіших особливостях: проблематичності зреалізації ціннісної предметності; абстрактно-формальному характері ціннісних еквівалентів. Ці особливості моральних цінностей проявляються у вигляді антитези належного і суцього, яка реалізується в тому, що за будь-яким ціннісним поняттям стоїть реальний механізм ціннісного відношення, в основі якого знаходиться об'єктивний зміст. Таким чином, моральні цінності не мають інституційного статусу і формуються в самій практиці моральної поведінки.

3. За предметом. Моральні цінності свого предмета мають суб'єктно-об'єктні відносини, що визначають позитивне значення об'єкта для людини з точки зору того, наскільки вона здатна задовольнити якусь потребу, що виникла в її життєдіяльності. Справа в тому, що в головах людей можливі два види суб'єктно-об'єктних відносин: пізнавальні, які дають поняття про предмет як він є «в собі», і ціннісні, що дають поняття про значення предмета для когось, «для нас».

4. За способом та засобами використання. Найважливіші відмінності між моральними та неморальними цінностями стосуються питання про те, яким способом та якими засобами відбувається їх використання у взаємовідносинах та поведінці людей. Наприклад, моральні та правові цінності мають чимало спільного – стратегічні цілі, щодо стійкі правила та приписи. Водночас важливо наголосити і на їх суттєвих відмінностях з погляду можливостей, способів та

засобів їх реалізації. Якщо правові цінності знаходять своє відображення в конституціях, законах та інших нормативно-правових актах, і з їх допомогою регулюються поведінка та діяльність громадян, то моральні цінності в основному живуть у суспільній свідомості, підтримуються, схвалюються чи відкидаються суспільною думкою або самим суб'єктом етичної діяльності.

5. За результатами. Аналіз будь-якої конкретної людської діяльності передбачає в об'єкті певний специфічний предмет моральної діяльності, з яким пов'язана можливість виникнення моральної цінності як потенційної здатності задовольняти моральні потреби суб'єкта цієї діяльності. Як і цінності взагалі, моральні цінності не можуть виникнути й існувати, якщо не задовольняють якусь потребу. У характеристиці суб'єкта діяльності потреби по праву займають найважливіше місце, виступаючи і як спонукання, і як мета. Потреба – це прагнення, суб'єктивний стан, що спрямовує активність суб'єкта на утвердження будь-якої моральної цінності. У зв'язку з тим, що людина має безліч різноманітних потреб, її моральні цінності націлені не стільки на конкретну діяльність, скільки на стратегію дій у типових життєвих ситуаціях. У реальній практиці етична наука виражає морально-ціннісну сторону предмета потреби поняттям «ціннісна предметність» – це об'єктивна основа моральної цінності, що виникає як опредметнена діяльність людини, вона нерозривно пов'язана з предметом і має можливість зреалізації у формі цінності.

Дане твердження дозволяє розглянути структуру морально-ціннісних орієнтацій:

1) ціннісна предметність як суспільна властивість предмета, що виникає в силовому полі потреби діяльного суб'єкта, утворюється як передумова моральної цінності;

2) актуальна потреба суб'єкта, сприймається як стан незадоволеності в момент актуалізації;

3) моральна цінність як момент протиставлення мети діяльності та дійсності, як суб'єктивне уявлення, що орієнтує та спрямовує активність суб'єкта;

4) завершення морально-ціннісного спрямування – оцінка, в якій фіксується ціннісна предметність і яка виражається в різних ціннісних еквівалентах (поняттях, судженнях, нормах, ідеалах).

Аналіз специфіки моральних цінностей дозволяє висновувати наступне: по-перше, будучи складовою частиною ціннісної системи, вони мають «всепроникну» властивість у тому сенсі, що виконують у цій системі синтезуючу, інтегруючу роль; по-друге, моральні цінності не підміняють інші види цінностей, але чинять на них суттєвий вплив; по-третє, зреалізація моральних цінностей спрямована на формування моральної культури людини і вироблення її морально-ціннісних орієнтацій.

Висновки до розділу 1

Моральні цінності – це специфічний вид соціально-духовних цінностей, що характеризується єдністю об'єктивного та суб'єктивного, суцього та належного, духовного та практичного у розгляді предметів та явищ матеріального і духовного світу, що є проявом моралі, її свідомих та практичних компонентів, відображається у діяльності людей та груп за допомогою моральних прагнень, цілей, оцінок та ідеалів.

Таким чином, можна констатувати, що в наукових дослідженнях поняття «особистісні цінності» та «морально-ціннісні орієнтації» міцно утвердилися у вивченні мотиваційно-сміслової сфери особистості, намітилося їх місце у структурі особистості, мотивації поведінки та діяльності. Наявний широкий набір інструментарію для вивчення цінностей, створений на основі відповідних психологічних концепцій, котрий дозволяє досліджувати моральні цінності

особистості, їхню ієрархічну структуру, динаміку, зокрема з метою отримати уявлення про тенденції у зміні соціальних установок та стратегій поведінки людей у різних соціокультурних умовах задля утвердження абсолютної цінності людини.

За умов кризи цінностей та відсутності ідеології уявлення про схвалювану поведінку втрачають рамкові межі, а обрання моделей поведінки головно опирається на ієрархію індивідуальних цінностей, вивчення морально-ціннісних орієнтацій дозволяє сформулювати уявлення щодо тенденцій зміни усталених соціальних норм, установок та стратегій поведінки, завдяки яким активно розвивається система особистісних смислів людини та відбувається породження нових смислових структур, що веде до утвердження моральності як абсолютної людської цінності.

РОЗДІЛ 2

СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Характеристики та закономірності процесу формування системи морально-ціннісних орієнтацій людини

Переважання на різних вікових етапах тих чи інших процесів розвитку морально-ціннісних орієнтацій особистості та вибір переважних механізмів їх реалізації, що визначають як загальний рівень розвитку ціннісної системи, так і її специфіку, залежать, у свою чергу, від складної системи факторів та умов. Термін «фактор» у науковій лексиці часто розуміється як причина або рушійна сила будь-якого процесу, що визначає його характер [60]. Тому психологічні чинники часом важко розмежувати з механізмами процесів особистісної динаміки. Фактори, що діють, мають більш елементарний характер порівняно з психологічними механізмами, що являють собою складно організовані системні утворення.

Основою для розмежування механізмів та факторів особистісного розвитку є також відносно велика незмінність останніх у часі. Оскільки система ціннісних орієнтацій особистості за своїм походженням має двоїстий характер, визначаючись як особливостями самого індивіда, так і характером його соціального довкілля, всі фактори, що впливають на її розвиток, логічно поділити на внутрішні та зовнішні. Це також відрізняє їхню відмінність від психологічних механізмів, які завжди мають внутрішній характер.

«Свобода волі» у роботах класиків вітчизняної та зарубіжної психології визначається здатністю до моральних міркувань, яка залежить від рівня загального інтелектуального розвитку. Досить очевидно, що рівень розвитку базових здібностей визначає можливість того чи іншого ступеня усвідомлення моральних норм та соціальних цінностей. За ємним визначенням А. Маслоу, «які здібності, такі й цінності» [50]. Аналогічні положення містяться також у концепціях Ж. Піаже і Л. Колберга. Проте певний рівень інтелектуального розвитку є необхідною, але не достатньою умовою прийняття найвищих моральних цінностей. Між рівнями інтелектуального та морального розвитку існує глибока залежність, оскільки розумовий розвиток є сприятливою умовою для морального виховання. Рівень інтелектуальних здібностей постає умовою формування різних (зокрема й етичних) понять, категорій, значень, особистісних смислів – своєрідної категорійної мережі значень, що є засобом здійснення акту оцінки. У результаті якого якомусь явищу виходячи з відповідних критеріїв (норм, цілей, вимог, ідеалів) надається певна цінність, себто значення. Результатом такої оцінки є висновування про міру відповідності оцінюваного явища загальноновизнаним критеріям.

Оцінку слід розуміти як раціональний акт, з якого здійснюється вибір між об'єктами [8]. Проте людина оцінює дійсність завдяки усвідомленим, раціональним критеріям. Стандарти оцінки перебувають у прямій залежності від досягнутого рівня як інтелектуального, і емоційного розвитку особистості. Вочевидь, що у формуванні ціннісних орієнтації поруч із когнітивними компонентами значну роль відіграють і емоційні реакції. Орієнтація людини на певні цінності може виникнути тільки в результаті їх попереднього визнання (позитивної оцінки – раціональної чи емоційної). За словами П. Хайду, «за відсутності емоційної оцінки та переживання знання, індивіди прийматимуть позитивні цінності тільки на словах, на вербальному рівні» [46, с. 162]. Емоційне підкріплення, таким чином, є необхідною умовою внутрішнього прийняття

усвідомлених завдяки раціональній оцінці соціальних і загальноприйнятих принципів.

Найважливішим інтегральним чинником, що визначає рівень прийняття індивідом групових моральних цінностей, є рівень конформності. Індивідуальний рівень конформності, що є складною соціально-психологічною характеристикою особистості, визначається комплексом як внутрішніх, так і зовнішніх по відношенню до людини факторів. Типи ставлення особистості до цінностей суспільства, що визначаються рівнем конформності, виявляються в перевазі одного з трьох процесів, які назвали процесами соціального впливу: підпорядкування, ідентифікації чи інтерналізації [58]. Тим самим рівень конформності визначає особливості ціннісної системи через вибір переважних способів її наповнення цінностями суспільства.

Цінності соціального оточення, що є джерелом морально-ціннісних орієнтацій особистості, постають зовнішнім чинником розвитку індивідуальної системи цінностей. Основними виділяють такі інституції такого розвитку, що постають «трансляторами соціального досвіду», у яких особистість долучається до систем і цінностей: сім'я, школа, трудовий колектив [19]. «П. Массен описує такі основні фактори соціального формування особистості дитини: сім'я, школа, однолітки та інформація, що отримується по телебаченню» [42, с. 175]. У моделі екологічних систем У. Бронфенбреннера життєве докільця людини є концентрично розширюваними системами, які нібито вкладені одна в одну: мікросистема (наприклад матір), мезосистема (сім'я, школа, однолітки, сусіди), екзосистема (розширена сім'я, місце роботи батьків, засоби масової інформації), макросистема (суспільство, його закони, традиції та власне моральні цінності). Тут система вищого рівня впливає нижче, і найбільш значну роль відіграє макросистема, впливаючи попри усі інші рівні екологічної моделі [36]. Фактично, дана модель відображає послідовні стадії динаміки системи морально-ціннісних орієнтацій особистості, відповідаючи за освоєння життєвих

середовищ, межі яких і визначаються засвоєними цьому рівні розвитку цінностями.

Відповідно до загальноприйнятої думки, найбільший вплив на формування системи моральних цінностей особистості чинить сім'я. Батьківська сім'я постає найважливішим джерелом критеріїв оцінки, що лежать в основі формування морально-ціннісної орієнтації протягом усього життя людини. Дослідженню сімейних чинників розвитку особистості, зокрема і її ціннісної сфери, присвячено надзвичайно широке коло літературних джерел. Можна назвати такі основні чинники, які чинять визначальний вплив сім'ї на формування ціннісної системи особистості: 1) структура сім'ї (повний чи неповний склад, наявність братів і сестер, старших батьків); 2) типи виховання та стилі батьківської поведінки; 3) конфліктний чи неконфліктний характер взаємовідносин між батьками; 4) соціальний статус, рівень освіти та доходів батьків; 5) соціокультурне, релігійне та етнічне коріння сім'ї.

Вплив школи формування морально-ціннісних орієнтацій особистості визначається як особливостями організації навчального процесу, і взаємовідносинами із вчителями і однолітками. Звичайні та поширені нетрадиційні форми організації навчання («відкрите» навчання, тьюторство і т. ін.) по-різному опосередковують процес формування морально-ціннісної системи. Однак конкретні закономірності та специфіка впливу останніх на розвиток морально-ціннісної сфери нині вивчені недостатньо. Незалежно від форми організації та змісту навчального процесу особистість вчителя залишається важливим чинником розвитку системи моральних цінностей молодого покоління. Творчий наставник не лише озброює знаннями, а й формує ставлення до навколишнього світу, актуалізуючи цінності довіри та творчості. Підлітки переважно орієнтуються на цінності, прийняті серед однолітків. Виділяють такі специфічні функції довілілля однолітків як чинника соціалізації: передача інформації, спільна діяльність, здійснення емоційного контакту [12; 37; 44]. Загалом, щодо переважного впливу наставника чи однолітків на формування

морально-ціннісних орієнтацій існують протилежні точки зору. Діти справді дізнаються про моральні правила та цінності від дорослих, але однолітки допомагають їм оцінити та витлумачити на своєму рівні розуміння отриману інформацію.

Питання розвитку системи морально-ціннісних орієнтацій в університетському освітньому та соціальному доквіллі також порушувалися низкою відомих авторів, у тому числі Г. Олпорт та М. Рокічем, багатьма видними вітчизняними психологами (див. [3-57]). Перебування у вищому навчальному закладі є законодавчо закріпленою відстрочкою у прийнятті людиною ролі дорослого, яку у контексті формування ціннісної системи називають «психосоціальним мораторієм» [1]. Однак навчання є найбільш важливим для людини в плані реального професійного та особистісного самовизначення. Ми вважаємо, що саме ліберальне і творче середовище ЗВО створюють необхідні умови для особистісного зростання і формування вищого, автономного рівня системи цінностей.

Соціальним доквіллям, що остаточно закріплює значимість тих чи інших моральних цінностей в індивідуальній системі, постає виробничий колектив. Проблемам змін системи ціннісних орієнтації особистості у професійному середовищі, у тому числі й питанням виробничої адаптації, присвячені дослідження багатьох дослідників, головну увагу при цьому звертають педагогічні колективи та групи представників інших професій типу «людина – людина».

Слід зазначити, що у ряді випадків розвиток системи морально-ціннісних орієнтацій може бути зумовлений впливом антисоціального доквілля. У цій ситуації йдеться не просто про заперечення людиною соціально схвалюваних цінностей, а про формування досить окресленої та жорсткої системи цінностей негативного спрямування. У цьому контексті варто дослідити питання розвитку морально-ціннісної сфери в групах делінквентів, злочинному та виправно-трудовому середовищі, а також за різних форм девіантної поведінки.

У міру дорослішання особистості все більшого впливу на формування її ціннісної системи надає усвідомлення власної приналежності до тих чи інших великих соціокультурних груп: етносу, класу, конфесії, суспільно-політичних рухів. «Диференціально-психологічні особливості ціннісних орієнтацій цих груп, а також гендерні та міжпоколінні відмінності у цій сфері вивчалися насамперед творцями відповідних методик за їх стандартизації: Г. Оллпортом, М. Рокичем, Ш. Шварцем та ін. Крім того, кроскультурні відмінності ціннісних орієнтацій досліджувалися Р. Інглхартом та іншими соціологами та соціальними психологами. У останні десятиліття вплив соціокультурного середовища формування системи моральних цінностей індивіда дедалі більше опосередковується засобами масової інформації та соціальними мережами. У дослідженнях А. Маслоу, Г. Оллпорта, П. Массена розглядаються питання, що пов'язані із впливом на формування системи цінностей особистості насамперед електронних ЗМІ – телебачення, радіо, Інтернету» [56, с. 127]. Особлива увага при цьому приділяється проблемі пасивного та некритичного прийняття особистістю цінностей так званої масової культури. Однак, інформаційне середовище впливає швидше на більш лабільні зовнішні стереотипи поведінки, аніж на ціннісні орієнтації, що є більш ригідними утвореннями. Сучасні ЗМІ не стільки формують, скільки лише закріплюють ціннісні переваги, оскільки необмежений сьогодні вибір каналу отримання, форми та змісту інформації зумовлений вже усталеними цінностями. Проте таке закріплення може сприяти фіксації певному рівні розвитку ціннісної системи.

Сукупність індивідуальних властивостей, що є внутрішніми факторами розвитку людини, та особливості соціокультурного середовища, що виступають як зовнішні фактори, визначають формування системи ціннісних орієнтацій особистості в процесі взаємодії, що реалізується тією чи іншою діяльністю. Тільки в межах діяльності певного суб'єкта будь-які реальності – дійсні та уявні – формують смислову шерегу, ієрархію цінностей, актуальний життєвий світ, що відображає неповторність долі цього суб'єкта. У схемі системного спричинення

морального розвитку особистості наявні три моменти: індивідуальні властивості людини як передумови розвитку особистості, соціально-історичний спосіб життя як джерело розвитку особистості та спільна діяльність як основа здійснення життя особистості в системі суспільних відносин. У процесі індивідуального розвитку людини основні види діяльності (ігрова, навчальна та трудова) послідовно змінюють одна одну.

У дошкільному віці провідним видом діяльності є рольова гра. У процесі якої за допомогою ідентифікації відбувається засвоєння критеріїв етичної оцінки, якими дитина здійснює виділення соціально схвалюваних цінностей. Зразками поведінки для дітей при цьому є насамперед дорослі, їх вчинки та взаємини. Рольова гра є також і формою апробації засвоєних цінностей у різних ситуаціях, що є необхідною умовою реального включення їх у власну морально-ціннісну систему. Крім того, через прийняття ролей дитяча гра постає моделлю процесу пізнання ставлення себе з боку інших людей, основою розвитку рефлексії.

Безсумнівно, що навчання має стимулювати формування моральних цінностей. При цьому найважливішим засобом моральної педагогіки є випадкові коментарі наставника, сказане мимохідь, що часом важливіше за зміст предмета, який той викладає. Освіта, ймовірно, важлива, оскільки вона розширює кругозір людини і дає можливість мислити більш загальними категоріями, а не тому, що наділяє моральними цінностями. Подібна позиція справедливо критикується представниками гуманістичного спрямування, класиками вітчизняної психології.

Основним видом діяльності людини є соціально зумовлена, усвідомлена, цілеспрямована праця, головні характеристики якої притаманні професійній (предметній) діяльності. Особливості організації професійної діяльності, її спрямованість і об'єкт постають як окремі чинники розвитку або деформації системи морально-ціннісних орієнтацій особистості. Характер впливу професійної діяльності на особистісний розвиток визначається наявністю чи

відсутністю діяльнісно-сміслової єдності, яка полягає у відповідності професійних та особистісних цінностей. Трудова діяльність визначає розвиток особистості та її ціннісних орієнтації також і за допомогою взаємовідносин у колективі. Сила та характер впливу праці на морально-ціннісні орієнтації особистості опосередковуються ступенем інтегрованості працюючого в колективі.

Крім сімейного виховання, впливу загального та професійного навчання, засобів масової інформації, на розвиток системи цінностей особистості можуть впливати й інші форми цілеспрямованого психологічного впливу, насамперед психотерапія та психологічна корекція, що зумовлені взаємодією клієнта та консультанта. Важливими чинниками формування, закріплення та модифікації системи морально-ціннісних орієнтацій через успішне вирішення різноманітних психологічних криз і невротичних розладів можуть виступати психологічне консультування та психотерапія. Основною метою психотерапії власне і є досягнення змін у ціннісних установках. Така позиція, спрямована на корекцію ціннісної сфери особистості, апіорно передбачає наявність порушень (або змін) системи ціннісних орієнтацій при різних розладах, що лежать в основі звернення за психотерапевтичною допомогою.

Видається досить очевидним, що картина змін особистості при різних нервово-психічних розладах, зокрема при шизофренії, епілепсії, психоорганічному синдромі, алкоголізмі та наркоманії, включає розпад системи ціннісно-сміслових орієнтацій або її трансформацію, що супроводжується зниженням значущості вищих морально-етичних цінностей. Безсумнівною є зміна значущості основних життєвих цінностей при психогенії та реактивних станах, які є наслідком гострої психічної травми.

Часто описуються порушення мотиваційно-потребової та смислової сфер особистості. Однак у доступних джерелах не вдалося виявити детального опису особливостей та патологічної динаміки власне ціннісних орієнтацій при тих чи інших психічних розладах. У оглянутій нами літературі (див. [1-60]) наявні лише

окремі згадки про існуючі особливості системи цінностей особистості при психічній патології без будь-якої їхньої конкретизації. При цьому зміни ієрархії цінностей розуміються як один із проявів порушення структури ієрархії мотивів. В. Франкл, за словами якого невротична симптоматика є проявом ціннісних конфліктів, у цьому контексті практично не поділяє системи цінностей та особистісних смислів [44]. Головним недоліком теорій цінностей і моральних теорій минулого сучасності є недостатнє знання психопатології і психотерапії. Тому для дослідження закономірностей розвитку системи морально-ціннісних орієнтацій особливу значущість у методологічному плані набуває відома теза про те, що матеріал в галузі патології може відповісти на багато ще не вирішених питань загальної психології особистості.

2.2. Шляхи утвердження моралі як абсолютної цінності людини

У класичній європейській етиці, що, власне кажучи, і є однією з вирішальних ознак, через яку вона може вважатися класичною, панувало уявлення про мораль як абсолютну точку відліку, що задає координати осмисленої людської поведінки. Воно отримало концептуальне завершення в учінні І. Канта про моральний закон як закон чистого практичного розуму, що має абсолютну необхідність – відомі кантівські визначення моралі, що ототожнюють її з доброю волею, безумовним обов'язком, категоричним імперативом, автономією волі, є аналітичним розгортанням цієї вихідної, основної ідеї про абсолютний моральний закон [3].

Ставлення до морального абсолютизму вирішальною мірою визначає ідейний стрижень етики після Канта протягом ХІХ і ХХ століть. «Діапазон позицій у цьому питанні коливається від радикального заперечення морального абсолютизму в різноманітних школах філософського авангарду (найбільш у цьому відношенні показові позиції марксизму, ніцшеанства, прагматизму) до

його респектабельно-академічної апології, яка супроводжується одночасно пом'якшенням кантівського реалізму, досягає в одних випадках (як, наприклад, у неокантіанстві Г. Ріккерта) доєднується в контекст культури, в інших (як, наприклад, у феноменології М. Шелера або в релігійній філософії) міститься в теологічній перспективі, в третіх (в етиці дискурсу Ю. Габермаса) зводиться до комунікативної раціональності.» [3, с. 186]. Протистояння абсолютизму і натуралізму (у широкому значенні, включаючи також історико-соціологічні теорії моралі), кантіанства та антикантіанства все ще залишається основним вододілом філософсько-етичних дискусій. Більше того, воно наразі набуло додаткової гостроти у зв'язку із новим етапом цивілізаційного розвитку, який має назву «глобалізація».

За умов глобалізації діяльність людей у тих життєво важливих аспектах, які визначаються рівнем розвитку технологій, стає системно організованою, єдиною в масштабі людства. Але в тій частині, в якій діяльність людей залежить від їхнього ціннісного вибору, етико-культурної ідентичності, людство залишається цивілізаційно розділеним, розколотим. В якості виходу з цієї суперечності пропонуються два основні конкуруючі сценарії: перший зорієнтований на домінування цінностей однієї – європейської культури, другий пропонує рівноправний діалог усіх культур. Обидва сценарії мають спільним те, що вони явно чи неявно спираються на ідею абсолютної моралі. У випадку з першим це чітко спостерігається: віддати перевагу одній системі цінностей перед іншими – означає визнати, що вона має перевагу перед ними за якимось прийнятим за абсолютним критерієм або сама втілює цей критерій. Але й діалог різних систем цінностей можливий тільки при припущенні, що ці системи цінностей або вважають себе рівнозначними перед абсолютною моральною інстанцією, що піднімається над ними, або кожна з них ототожнює себе з такою інстанцією і тоді поєднання культур у діалозі виглядає як певне співтовариство абсолютів на кшталт глав держав на генеральній асамблеї ООН.

Тут доречно розглянути питання про те, як у сучасному плюралістичному світі трактується абсолютна мораль. Серед заперечень, що спрямовані проти ідеї абсолютної моралі, найбільш ґрунтовними є наступні три. Перше. Абсолютна мораль не може бути експлікована, бо це передбачало наявність абсолютного суб'єкта. Відомий парадокс досконалості, через який святий, який вважає себе святим, святим не є. Друге. Абсолютна мораль, як і все абсолютне, приречена на те, щоб залишатися у світі думки, та й там вона може бути настільки вона не вміщається в межі мови. У будь-якому разі вона не може втілитися в адекватних вчинках, тому що вчинок завжди прив'язаний до конкретного індивіда і конкретних обставин, він не тільки поодинокий, він і єдиний. Як не важливі у вчинку загальні правила, що лежать у його засновках, набагато важливіші за приватні обставини, які формують його особливий вигляд. Моральна особистість не обмежується бажанням бути моральною, вона ефективно виявляє це бажання. Їй мало знати, що є обов'язок взагалі, обов'язок перед людством, їй треба ще вміти визначати, що є її обов'язком і що є її обов'язком у тому місці, яке вона займає по відношенню до тих конкретних людей, які знаходяться поруч із нею. Виключивши зі свого змісту вчинки, абсолютна мораль виявляється абстрактною, неживою, безглуздою. Третє. Так як абсолютна мораль не має адекватних форм виявлення, то реальні форми, в яких вона себе виявляє, завжди виявляються неадекватними. Марксизм розглядає практиковані в досвіді суспільної свідомості апеляції до абсолютної моралі як спосіб приховання волі панівного класу, ніцшеанська психологія – як безсилу злість слабких, аналітична гносеологія – як неперифіковані і тому безвідповідальні судження.

Аналіз реальних ситуацій та контекстів суспільного життя, в яких спливає ідея абсолютної моралі, показує, що вона є обов'язковим компонентом міжлюдських відносин тоді, коли ці відносини набувають характеру непримиренного конфлікту. Загальне правило полягає в наступному: перед тим і для того, щоб знищити опонента, або підкорити своїй волі силою, його треба оголосити ворогом, дискредитувати з позиції абсолютних цінностей. Сьогодні,

як і в минулому, лінії воєнних протистоянь, які формуються в генеральних штабах, дивовижно збігаються з роздільними лініями в душах, які проведені релігіями та підтримуються філософіями. Невидимі стіни, що зведені в головах людей, набагато міцніші й небезпечніші за видимі стіни з каменю, які зведені на бетонному фундаменті.

Такі три основні аргументи, які висуваються проти ідеї абсолютної моралі, багаторазово обігруються у спрямованих проти неї філософських ученнях. За базову варто взяти кантівська версія абсолютної моралі як найпоследовнішу з усіх. Ідея абсолютної моралі пов'язана із особливим місцем та роллю моральних мотивів у поведінці. Моральні мотиви не знаходяться в одному ряду із прагматичними мотивами (мотивами розсудливості), що впливають із природних потреб індивіда, його соціального стану, обставин життя тощо. Вони є мотивами другого рівня, своєрідними надмотивами. Вони займають у людській поведінці те саме місце, яке займали олімпійські боги в поведінці гомерівських героїв. Прагматичні мотиви власними силами цілком достатні у тому, щоб зрозуміти, чому людина робить ті чи інші дії. Інакше кажучи, всі події, що він робить, прагматично мотивовані. Моральні мотиви у цьому сенсі можуть здатися мотиваційною надмірністю.

Моральні мотиви супроводжують інші мотиви (доповнюють, посилюють, прикривають їх). Це доводиться, між іншим, такою важливою особливістю людської психології, згідно з якою у своїх свідомих намірах та самооцінках люди завжди зорієнтовані на добро. Навіть найзапекліший злочинець прагне видати своє зло за добро. У тих рідкісних випадках, коли людина дивиться на речі відкритими очима і визнає, що вона робить зло, вона втішається думкою, що йдеться про менше зло. Тобто у суб'єктивному плані індивід завжди підбиває свої дії під абсолют добра.

Ідеальний експеримент як форма мотивування вчинків притаманний найморальнішій свідомості, зокрема, закладений у найуніверсальнішій і транскультурній моральній вимозі – золотому правилі моральності. Золоте

правило в євангельському формулюванні говорить: «Чиніть із людьми так, як ви б хотіли, щоб ті чинили із вами». Це правило указує людині діяти за такими нормами, які вона сама сформулювала як норми моральної поведінки, якби була тією істотою, якій дано формулювати такі норми. Критерієм таких норм вважається готовність індивіда самому опинитися під їх дією. Експеримент полягає в тому, що індивід, перш ніж реально практикуватиме норму щодо інших, подумки відчує її дію на самому собі. Це досягається шляхом умовного перевертання ситуації, внаслідок якого той, хто діє, і той, на кого спрямована дія, змінюються місцями. Моральною вважається лише така норма, яка витримує наднавантаження золотого правила.

Ідеальне (мисленнєве) експериментування як специфічна форма функціонування моралі в мотивації поведінки визначає своєрідність її мови, витриманої в модальності умовного способу. Моральна оцінка є ідеальною процедурою, що стосується не дійсності, а можливості, не реальних мотивів, внаслідок яких здійснюються вчинки, а можливих мотивів, внаслідок яких вони могли б бути скоєні. Дати моральну оцінку чомусь – означає подумати це як те, що може мати місце в ідеальному царстві і вона може отримати адекватний мовний вираз тільки через умовний спосіб. Чи є підстави розглядати щось (той чи інший конкретний мотив поведінки) як те, що могло б місце в ідеальному царстві – така структура моральної оцінки. У живій мові моральні оцінки часто формулюються в дійсному способі (чому це так відбувається – предмет окремої розмови), але є яскраві приклади, коли вони мають адекватну форму умовного способу.

Звертаючись до індивіда, який замислюється над тим, чи є моральним вчинок, який він має зробити, золоте правило каже, що для цього він повинен відповісти на інше запитання: чи хотів би він, щоб з ним чинили люди таким самим чином, тобто розглянути цей вчинок як можливий в ідеальному світі. Слід також звернути увагу на те, що і мова етики Канта насичена умовним способом, знаменитим «якби». Умовність є істотним елементом формули категоричного

імперативу. У зв'язку з поняттями розумоосягненого світу і царства цілей, завдяки приналежності до яких категоричний імператив виявляється можливим, слідує роз'яснення, що однозначно свідчить, що йдеться про ідеальну, подумки конструювану приналежність.

З усього сказаного випливає, що абсолютна мораль набуває суб'єктності тільки в голові (подумки) і в умовній модальності; вона виявляє свою абсолютність, категоричність лише стосовно того індивіду, у якого вона існує. Абсолютна мораль – не те, що один індивід може наказати або навіть пред'явити іншому, вона є те, що індивід наказує самому собі, щоб стати моральним. Категоричний імператив тотожний автономії волі, він означає ні більше, ні менше як цю автономію.

Так як мораль сама не є конкретним мотивом поведінки, а є лише контрольною інстанцією, яка покликана розглянути всі інші мотиви на їх останній стадії, коли ті готові оформитися в остаточне рішення і перейти в вчинок, то вона може тільки заборонити (вibraкувати) певні вчинки, накласти ними своє табу. Про це свідчить умовна модальність моральної оцінки. За умовними пропозиціями приховані негативні індикативні висловлювання: коли, наприклад, кажуть «ви б виграли», «ви б почували себе добре», то мається на увазі, що ви насправді «не виграли» і «не почуваетесь добре». Якщо абсолютність морального зобов'язання не можна висловити інакше як у умовній формі, це означає, що його фактичний зміст, який можна передати як опис реальності, може полягати тільки в запереченні. Мораль набуває практично-регулятивної дієвості як заперечення, обмеження діяльності. Звертаючись знову до Канта, слід зауважити, що хоча категоричний імператив з формально-мовної точки зору є ствердним судженням, проте його реальний зміст як регулятивний принцип полягає в тому, щоб обмежити максими умовою їхньої загальнозначимості. Філософ багаторазово наголошує, що мораль дієва як обмеження, що вимога бути придатною для загального законодавства є лише негативним принципом (себто не суперечити закону).

Мораль як абсолютна цінність людини не може сказати, що слід робити (про це говорять інші форми людського знання та практики – медицина, соціологія, механіка тощо), але вона може сказати і говорить про те, чого за будь-яких умов робити не можна. Вона набуває не просто внутрішню, духовну, а зовнішню, предметну дієвість у негативних вчинках. Негативна дія не тотожна відсутності вчинку, бездіяльності: вона постає як: а) активне блокування індивідом своєї дії з числа тих, які йому хочеться зробити і для здійснення яких у нього є достатні прагматичні підстави; б) таке блокування дії здійснюється з тієї єдиної причини, що є морально неприйнятним. Особливо важливо відрізнити негативну дію від хибної бездіяльності, коли індивід не робить те, що він за прийнятими моральними критеріями мав би зробити. Не робити те, що має робити і робити те, що має робити – принципово різні недіяння. У першому випадку ми не чинимо дію в силу своєї порочності, у другому випадку не чинимо хибних дій.

Негативна дія може бути категоричною, безумовною з тієї причини, що йдеться про дію в тому пункті переходу мотиву у рішення, яке повністю підвладне свідомій волі людини. Коли йдеться про моральну обов'язковість, слід розрізнити правила, що відносяться до дій, від правил, які відносяться до думок, почуттів, бажань. Перші є правилами боргу, другі – ідеальними правилами. Таке розрізнення необхідно робити через те, що дії перебувають під нашим контролем значно більшою мірою, аніж наші бажання. Так, наприклад, людина може не чинити перелюбу, але не може зробити так, щоб у неї не виникало навіть такого бажання. Негативна дія означає, що індивід блокує, закриває перехід певних бажань на дію. І це залежить від його свідомої волі. Людина не може зробити так, щоб вона неодмінно чогось захотіла. Але вона завжди може відмовитись від того, чого хоче.

Негативна дія може бути не тільки категоричною, безумовною, а й загальнозначущою. Позитивні вчинки завжди конкретні, індивідуальні, замкнуті особистісні обставини. Вони нескінченно різноманітні, як нескінченно

різноманітні індивіди у тому життєвих ситуаціях. Тому не те, що неможливо фактично, але неможливо навіть уявити, щоб усі люди робили однакові вчинки. Це неможливо саме з цієї причини, що вчинки беруть початок у психіці індивідів та обставин їхнього життя. А негативні дії є результатом розумно обґрунтованої і свідомої заборони, то вони можуть бути настільки ж загальнозначущими, як і розум і свідома воля. Тому цілком реально уявити картину, коли всі люди можуть не здійснювати вчинки, щодо яких вони дійшли загального розуміння і згоди, що вони не повинні їх робити то в позитивному вчинку представлені обидва моменти. Негативний вчинок – урізаний вчинок у тому сенсі, що він обмежується загальним принципом. Тут принцип (розумна основа, закон) вчинку і вчинок у своїй безпосередності, індивідуалізованості повністю збігаються. Отже, одного принципу достатньо, щоб він відбувся.

Негативний вчинок не тільки може бути загальнозначимий, він ще здатний досягти того ступеня однозначності, що виключає можливість самообману, моралізує. Для розуміння моральної якості позитивного вчинку дуже важливі мотиви за якими він скоєний. Однак розібратися в них, зокрема, відокремити моральні мотиви від прагматичних мотивів і відповісти на питання про те, якою мірою вчинок був здійснений через обов'язок, а якою мірою його максимою було прагнення до вигоди – вкрай складно. Складно навіть у першу чергу для самого діючого індивіда. З. Фройд і його школа розповіли нам, що людина може обманювати саму себе не менш витончено, аніж інших. У разі негативного вчинку, що не вчиняється через заборону, психологічні підстави для морального самообману, для того, щоб зло видавати за добро, відсутні. Тут моральний мотив вчинку збігається із самим його фактом. Ті мотиви, які штовхають до морально забороненого вчинку вже через те, що вони до нього штовхають, визнаються як неморальні. Моральний мотив морально забороненого вчинку полягає в тому, що цей вчинок не відбувся. А в питанні про те, чи відбувся заборонений вчинок чи ні, обдуритись неможливо. Якщо індивід, щиро бажаючи бути до кінця чесним перед самим собою і навіть користуючись для цього пропонованими

вченими інструментарієм на кшталт категоричного імперативу, не завжди може усвідомити, чому він зробив той чи інший вчинок, точніше кажучи, яку роль у ньому зіграли моральні мотиви, то йому не важко дізнатися, чому він не зробив того чи іншого забороненого вчинку в тих випадках, коли у нього було бажання, спокуса або можливості їх зробити. Цілком ясно, що в цьому випадку мотивом недосконалості забороненого вчинку є сама заборона.

На погляд може здатися, що зведенням абсолютної моралі до негативності поведінки ми знижуємо її з орбіти високої духовності рівня елементарної дисципліни. Проте негативний вчинок є забороненим вчинком, який не відбувається тільки через те, що він заборонений. Він не відбувається не тому, що не було випадку чи потреби в ньому, а за свідомим (часто болісним, важким) рішенням не робити цього, хоча потреба і випадок того вимагали. Заборонений (негативний) вчинок – суто духовний акт, він потребує навіть більшої внутрішньої концентрації та особистісної напруги, ніж позитивний вчинок. Бо, якщо позитивний вчинок навіть у тому випадку, коли він є високочеснотним, завжди мотивований психологічно, є виразом і продовженням бажань індивіда, то мотивація вчинку, оскільки вона спрямована на стримування певних психологічних імпульсів, є суто духовною, йде від розуму, розуміння. Принаймні не викликає сумнівів, що автономія людського духу виявляє себе в негативному вчинку більш явно та активно, ніж у позитивному.

Мораль у своїх абсолютних домаганнях набуває практичної дієвості через заборони та заборонені (негативні) вчинки. Цей висновок підтверджується не лише логічними міркуваннями. Він має також високий рівень історичної достовірності. Заборони були і залишаються основною і найдієвішою формою категоричних моральних вимог, що реально практикувалися в історії. Ілюстрацією і доказом цього може служити кодекс Мойсея, що є основою морального життя культурних світів іудаїзму, християнства, ісламу. Етичним ядром життєучіння Будди є неущкодження, ненасильство. Конфуцій на

запитання учня про слово, яким можна було б керуватися все життя, відповів: «Не роби іншим того, чого не забажаєш собі» [3].

Апеляції до абсолютної цінності, які зустрічаються в реальному досвіді суспільного життя, спроби говорити від її імені, як правило, є двозначними, демагогічними. Абсолютна цінність не може бути описана, вона не може бути ніким заявлена та пред'явлена. Ті, хто говорить і робить щось від імені абсолютної моралі, говорить і робить не те, що вони говорять і роблять. Але не існує жодної потреби говорити і діяти від імені абсолютної цінності. Навпаки, є потреба не робити цього.

Вважається, що добрі справи слід здійснювати потайки – потайки і від інших і від самого себе. Добра справа втрачає свою моральну красу, якщо про неї починають горланити з кожного кута, або якщо навіть сама людина, що його здійснила, впивається ним, переповнюється власною значущістю через те, що здійснила цю справу. Тут маємо справу з очевидним парадоксом: добро – категорія людської практики, тобто має діяльно стверджувати себе, бути явним, і водночас воно має бути невидимим, потайливим. Цей парадокс отримує вирішення у рамках погляду, що пов'язує діяльну сутність морального добра із заборонами та негативними вчинками. Негативний вчинок – це вчинок, який не вчинений через свідоме рішення, тому що він є морально забороненим. Можна сказати, що він здійснений як недосконалий вчинок. Він позитивний у своїй негативності, бо активно задає певну спрямованість відносин індивіда до інших людей, і водночас він прихований від оточуючих бо цінність цього вчинку у цьому, що не відбувся. Водночас негативний вчинок у своїй моральній якості прихований і від самого індивіда, який є його автором, оскільки не дає останньому жодних підстав для самоспокуси. Вчинок, який був заборонений і не відбувся, є негідним вчинком (саме через негідність він і був заборонений). Людина, залишаючись у логіці моральної свідомості, неспроможна пишатися тим, що не зробила чогось поганого, негідного, що чогось не вкрала, когось не вбила, не зробила підлості тощо. Хоча той факт, що у результаті нічого такого не

зробила, у певному сенсі говорить на його користь, проте та обставина, що в неї була спокуса зробити, вчинити негідно (вкрасти, вбити, обрахувати) і їй треба було боротися з цією спокусою, свідчить проти неї. Себто мораль у її абсолютних домаганнях – не те, про що говорять і що виставляють напоказ – це те, про що мовчать і що приховують. Через діяльне наслідування моральних заборон, через відповідні їм негативні вчинки ми можемо мовчати так, щоб це було мовчанням про мораль.

Таким чином, ідея абсолютної моралі є: а) ідеальною точкою відліку, яка задається індивідом самому собі для моральної кваліфікації своєї поведінки, і існує в модальності умовного способу; б) набуває дієвості через категоричні заборони та відповідні їм негативні вчинки; в) спотворюється, трансформуючись на свою протилежність у разі публічних апеляцій до неї. При такому уточненні знімаються заперечення проти ідеї абсолютної моралі, які були висловлені в ході її історичної та теоретичної критики, і вона набуває цілком сучасного вигляду, стає працюючою ідеєю.

Відмова від ідеї абсолютної моралі загрожує тим, що за абсолютну може бути видана будь-яка відносна цінність. Саме це ми спостерігаємо у сучасному світі, де ті чи інші люди та групи свої особисті позиції, цілі та інтереси видають за єдино істинні та бездоганні, партії говорять від імені історії, конфесії говорять від імені Бога, одні держави та народи надають собі право вершити суд над іншими, де матеріальні блага підмінили духовні цінності, гроші стали кумиром, якому приноситься більше жертв, аніж усім ідолам минулого. Правильно зрозуміла ідея абсолютної моралі не тільки не суперечить культурно-конфесійному та політичному плюралізму, вона є його необхідною передумовою.

Висновки до розділу 2

Таким чином, конкретні характеристики та закономірності процесу формування системи морально-ціннісних орієнтацій людини визначаються дією різних внутрішніх та зовнішніх факторів: рівнем розвитку когнітивної та емоційно-вольової сфери, особливостями соціального довкілля, характером і формою психологічного впливу, специфікою порушень психічної діяльності. Усі зазначені чинники, які можуть бути загальними або різними для кожної окремої людини, разом складають фон, на якому зреалізовується та чи інша діяльність. При цьому описані фактори впливають як безпосередньо на особливості системи морально-ціннісних орієнтацій, так і на характер процесів, що їх формують, впливаючи на вибір психологічних механізмів їхньої зреалізації. Тож, структура моральних цінностей людини значною мірою визначається прагматизмом, що робить імперативні принципи моралі мало затребуваними з боку суспільства і тому є не надто ефективними. З іншого боку, у сучасному суспільстві індивідуалізація поєднується із плюралізацією взірців самовизначення. Індивідуалізація відкриває перед людиною, з одного боку, додаткові перспективи особистого контролю за життєвим простором, часом, грошима, освітою, вибором форми трудової діяльності, кар'єрою та різноманітністю моделей соціальної інтеграції. З іншого боку, індивідуалізація прагматичного суб'єкта відтворює всезростаючий ризик, що пов'язаний із втратою колективності, громадськості та, зрештою, спільності, що може привести людство до чергової структурної кризи.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СИСТЕМИ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

3.1. Емпіричне дослідження морально-ціннісних орієнтацій

Наше дослідження проводилося у 2023 році на базі соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету. Усього дослідженням було охоплено 28 студентів (13 юнаків та 15 дівчат) у віці 17 – 22 роки. Достовірність та надійність отриманих результатів визначається методологічними принципами, покладеними в основу дослідження, теоретичною обґрунтованістю проблеми, адекватністю методів та методик дослідження, репрезентативністю вибірки, застосуванням до отриманих результатів методів математико-статистичної обробки. Дослідження проводилося за допомогою методики вивчення особистісних цінностей Ш. Шварца (<http://um.co.ua/8/8-3/8-34030.html>).

Концепція особистісних цінностей є однією з найбільш застосовуваних. Особистісні цінності у ній розглядаються як типи мотиваційних цілей. Автори прагнули виявити функції цінностей та їх взаємозв'язку у структурі особистості, розглядаючи їх почасти неусвідомлювані критерії морально-ціннісних орієнтацій особи. Цінності являють собою бажані людиною цілі та образ поведінки, який сприяє досягненню цих цілей. Цінності мають свою ієрархію за значимістю в людини, формуючи систему її ціннісних пріоритетів. Отже, система морально-ціннісних пріоритетів дозволяє охарактеризувати як окрему особистість, так і різні соціокультурні спільноти.

Методика виділяє десять мотиваційно відмінних типів цінностей:

1. Влада – прагнення соціального статусу чи престижу, домінувати над людьми і ресурсами.
2. Досягнення – особистий успіх через прояв компетентності відповідно до усталених соціальних стандартів, успішність і амбітність.
3. Гедонізм – насолода, чуттєве задоволення, всебічне задоволення біологічних потреб і насолода, що при цьому відчувається.
4. Стимуляція – прагнення до новизни та глибоких переживань.
5. Самостійність (саморегуляція) – самостійність мислення та вибору дії, у творчості та дослідницької активності.
6. Універсалізм – розуміння, терпимість та захист благополуччя всіх людей та природи.
7. Доброта (Доброзичливість) – збереження та підвищення добробуту близьких людей, з якими індивід перебуває у особистих контактах: корисність, лояльність, поблажливість, чесність, відповідальність, дружба, зріла любов.
8. Традиції – повага, прийняття звичаїв та ідей, які існують у культурі та їх неухильне дотримання.
9. Конформність – стримування та запобігання діям, а також схильностям та спонуканням до дій, які можуть завдати шкоди іншим чи не відповідають соціальним очікуванням: слухняність, самодисципліна, ввічливість, повага батьків та старших.
10. Безпека – безпека для інших людей та себе, гармонія, стабільність суспільства та взаємин.

В основі лежить потреба в адаптованості та передбачуваності соціального довкілля, зниження невизначеності. Типи мотивації та відповідні їм прагнення людини призводять до узгоджених чи суперечливих дій, визначають стратегію поведінки. На рис. 3.1 подана загальна схема сумісності та конфліктності між ціннісними типами. На цій схемі конкуруючі ціннісні типи розходяться у

протилежні напрями від центру, а додаткові (споріднені) типи розташовуються поруч за рівнем близькості.

Автори методики виділили також дві протилежні осі вимірювання зазначених цінностей: 1) відкритість до змін (самостійність (самовизначення) та стимуляція) на противагу консерватизму (безпека, конформність та традиції); 2) самопіднесення (влада та досягнення), на противагу самотрансцендентності (самоподолання) (універсалізм і доброта (доброзичливість)). Гедонізм займає проміжне положення, включаючи елементи як відкритості змін, так і самопіднесення.

Рис. 3.1. Динамічна структура мотиваційних блоків за методикою вивчення особистісних цінностей

Опитувальник складається з двох частин. Перша частина дозволяє вивчити нормативні ідеали, цінності лише на рівні переконань, які завжди проявляються у реальній соціальній поведінці. Друга частина опитувальника вимірює цінності лише на рівні поведінки, переваги, які найчастіше проявляються у соціальній поведінці особистості.

Таблиця 3.1

Цінності – нормативні ідеали. Описові статистики.

Позиція типу	Тип цінностей	Мін. значення	Макс. значення	Середнє значення	Стандартне відхилення	Ранг
10	БЕЗПЕКА	2,80	7,00	5,15	0,85	1
1	КОНФОРМНІСТЬ	0,75	7,00	5,02	1,01	2
3	ДОБРОТА	1,20	7,00	4,93	1,09	3
8	ДОСЯГНЕННЯ	1,75	7,00	4,90	0,91	4
5	САМОСТІЙНІСТЬ	1,40	6,80	4,77	0,95	5
4	УНІВЕРСАЛІЗМ	1,87	6,75	4,52	0,92	6
7	ГЕДОНІЗМ	0,33	7,00	4,46	1,62	7
2	ТРАДИЦІЇ	0,20	6,80	4,45	1,22	8
9	ВЛАДА	0	7,00	4,15	1,28	9
6	СТИМУЛЯЦІЯ	0	7,00	3,69	1,37	10

У табл. 3.1 наведені описові статистики цінностей – нормативних ідеалів за методикою дослідження. Дані таблиці дають уявлення про значимість типів цінностей – нормативних ідеалів, а також дозволяють виділити домінуючі типи у структурі цінностей, які свідчать про переважають переконання досліджуваних. Безпека займає тут чільне місце, поряд із цим мотиваційним типом групи найбільш значущих цінностей становлять конформність і доброта (2 та 3 місце відповідно), які разом відносяться у моделі цінностей до полюса консерватизму та самоподолання (самотрансцендентності). Нормативні ідеали досягнення та самостійність, що примикають до них, відображають протилежний полюс самопіднесення та відкритості змін.

Отже, аналізуючи отриману систему цінностей – мотиваційних типів за обраною методикою, слід зазначити про домінуюче становище у ієрархії

ціннісного типу безпеки. Водночас привертає увагу, що цінність безпеки в індивідуальних пріоритетах витісняється з першого на третє місце. Зазначимо також, що близько пов'язана із ціннісним типом самотійність – досягнення, що займає нормативні ідеали, котрі близькі до домінуючих типів, в індивідуальних пріоритетах витісняється інший більш значимої мотиваційної метою – стимуляція, тобто самотійність співвідноситься не із досягненнями, а із стимуляцією як прагненням до різноманітності та глибоких переживань.

3.2. Інтерпретація результатів емпіричного дослідження

Результати емпіричного дослідження підтверджують, що індивідуальна система морально-ціннісних орієнтацій чутливо реагує на соціальні, економічні та психодуховні зміни в українському суспільстві, що спричинені спочатку епідемією COVID-19 (2019 – 2023 роки), а далі – повномасштабною війною (2022 – 2023 роки). Це проявляється у відповідних змінах у структурі домінуючих цінностей сучасної молоді та в ієрархії її цінностей. Це проявляється у змінах ієрархії цінностей та сенсожиттєвих орієнтацій.

У емпіричному дослідженні представлена загальна структура та ієрархія моральних цінностей людини, показано відмінності, наявні в ціннісних та сенсожиттєвих орієнтаціях груп, що відрізняються за віком та особливостями побутування. На відміну від домінуючих індивідуальних цінностей людей, які відображають зміни в морально-ціннісних орієнтаціях і відрізняються подібністю, результати емпіричного дослідження показали, що за великої схожості домінуючих цінностей, під впливом досліджуваних чинників у ієрархії відбуваються важливі зміни.

Висновок, що відноситься до результатів емпіричного дослідження, полягає в тому, що система морально-ціннісних орієнтацій молоді загалом відображає її прихильність до цінностей збереження традицій та національної

приналежності, на противагу цінностям індивідуалізму та власних досягнень, які відсунуті на другий ієрархічний рівень. Такий висновок отримав підтвердження даних, отриманих за допомогою використаної нами методики. У всіх випадках ієрархію цінностей очолює мотиваційний тип безпеки. При цьому ціннісний тип безпеки змістовно включає в себе і здоров'я.

Таким чином, домінування в ієрархії цінностей прагнення до безпеки є достовірним фактом і це можна пояснити високою соціальною напруженістю, що зберігається протягом життя. Ця обставина є важливою для розуміння всієї ієрархії цінностей, оскільки будучи базовою, дефіцієнтною потребою, вона витісняє на другий і третій план цінності та цілі зростання та розвитку, такі як досягнення, прагнення пізнання, духовні цінності.

Домінування мотивації зумовлює також високу значимість цінностей спільності і колективізму, протилежних індивідуалістичним цінностям. Отже, подолання тривоги, пов'язаної із потребою у безпеці, відбувається через прагнення до людей, але не до індивідуального піднесення та влади, відповідно особистість мало означає свою автономність. Це висновування підтверджується сукупністю домінуючих цінностей, в ієрархії «безпека» перебуває поряд із конформністю і добротою (нормативні ідеали), допомогою та милосердям, визнанням та повагою людей, прихильністю та любов'ю.

Водночас привертає увагу, що в індивідуальних морально-ціннісних пріоритетах цінність безпека витісняється в ієрархії із першого на третє місце. Це може свідчити про те, що попри високу значущість безпеки поступово відбувається адаптація до існуючих умов і на рівні реальної поведінки людина більше прагне до самостійності. Однак це проявляється не у прагненні здобутку досягнень, а до новизни взагалі. Тобто ціннісний тип досягнення, що займає в нормативних ідеалах близьку до домінуючої трійці позицію, в індивідуальних пріоритетах співвідноситься в ієрархії не з самостійністю, а зі стимуляцією – прагненням до різноманітності та глибоких переживань.

Так само, визнання та повагу людей, що пов'язане із прагненням до спільності та колективізму, але не з високим соціальним статусом, оскільки ця цінність відкидається. Приміром, життєва мета матеріального успіху не підкріплена спорідненими цілями, такими як особистісне зростання, свобода і відкритість, автономність і незалежність, адже вони не входять до групи цілей. Ціннісний ідеал пізнання нового взагалі негативно пов'язаний з цілями життя, що вказує на девальвацію престижу знання та його роль у соціальному успіху. Факт зниження цінності пізнання нового, падіння інтересу знання взагалі має соціальні причини і пояснюється розривом зв'язків між освіченістю та соціальним статусом, престижем особистості, тобто освіченість не відіграє ролі соціального ліфта у повному обсязі.

Таким чином, представлена ієрархія морально-ціннісних орієнтацій підтверджує домінування гуманістичних, колективістських та консервативних цінностей, які витісняють на другий план цінності, що пов'язані із відкритістю змін, індивідуальними здобутками та піднесенням, а також духовні цінності. Вікові зміни в морально-ціннісному зорієнтуванні підтверджують висновок про незавершеність процесу формування морально-ціннісних орієнтацій як абсолютної цінності людини. Разом з цим домінуючі ціннісні типи – нормативні ідеали – однакові складом, але відчутно різняться їх ієрархії. Тож відбувається адаптація до несприятливих соціальних умов українського сьогодення, що проявляється у прагненні до активності та змін. При цьому активність співвідноситься із прагненням до різноманітності та глибоких переживань у молодшого покоління, універсалізму та традицій – у старшого. Звідси в середині ієрархії у молоді знаходяться цінності «любов» та «гедонізм», у більш старших – «соціальна активність» та «досягнення». Це вказує, з одного боку, на велику відданість традиційним цінностям та їхню соціальну зрілість, з іншого – на меншу впевненість у собі, ймовірно, пов'язану з досвідом невдач у прояві самостійності та індивідуалізму. Очевидно, що освітнє середовище ЗВО не має в своєму розпорядженні достатніх умов для реалізації прагнення до самостійності

та досягнень, які б дозволяли задовольняти потребу в соціальній активності в індивідуальних інтересах. Загалом досліджувані нами студенти проявляють велике усвідомлення моральних цінностей. Однак зростає в ієрархії значущість мотиваційної мети «доброта», що відповідає нашому припущенню про зростання толерантності особистості при формуванні морально-ціннісних орієнтацій. У цьому ключі слід інтерпретувати вищу значимість у мотиваційних цілях «самостійність» і «універсалізм».

Зрештою можна дійти того висновку, що висока самостійність може бути пояснена зміною звичного способу життя, що потребує самостійних рішень у нових умовах. Якщо поведінка регулюється більше традицією і зовнішнім колективним контролем оточуючих, освітнє середовище вимагає вироблення внутрішнього контролю, отже розвитку самостійності. Таким чином, у студентська молодь менш обмежена рамками усталених моральних норм, а стереотипи поступово долаються. Відповідно, вищими є показники свідомості життя за всіма шкалами. У них також більш усвідомлена мета життя, хоча загальним є відносно низька оцінка локусу контролю Я і результативності життя в структурі сенсожиттєвих орієнтацій, що негативно позначатиметься на утвердженні морально-ціннісних орієнтацій як основи для формування абсолютної цінності людини.

Результати дослідження дозволяють сформулювати практичні рекомендації, що спрямовані на розвиток рефлексії цінностей, орієнтацій та установок, їх ролі у мотивації поведінки, формування морально-ціннісних орієнтацій.

1. При організації психологічного супроводу слід виходити з того, що формування моральних цінностей у студентів є незавершеним. Важливо врахувати, що у новому освітньому середовищі молодь більш конформна в міжособистісній взаємодії, ніж в школі, а соціокультурні відмінності актуалізують потребу особистості у пристосуванні та прийнятті.

2. Діагностика цінностей дозволяє отримати уявлення про морально-ціннісні детермінанти мотивації та поведінки молоді, виявити психологічні причини несприятливих установок та стратегій поведінки, труднощів у процесі внутрішньогрупової інтеграції, міжособистісних відносинах та в саморозвитку. Таким чином, організація психологічного супроводу освітнього процесу повинна спиратися, у тому числі, на дані діагностики цінностей.

3. У психопросвітницькій та консультативній роботі важливо домогтися усвідомлення своїх домінуючих цінностей та сенсожиттєвих орієнтацій, їх зв'язку із своїми соціальними установками та реальною поведінкою; прагнути до розуміння ролі мотиваційно-сміслових структур особистості успішності діяльності та поведінки.

4. Характерний для молоді процес формування стійкої системи моральних цінностей та орієнтацій, коли вони є досить гнучкими, створює сприятливі умови для психолого-педагогічного впливу та корекції. З цією метою можуть бути використані психологічні тренінги, в яких юнаки та дівчата можуть відпрацьовувати способи рефлексії своїх цінностей та пізнання цінностей і установок партнерів з міжособистісної взаємодії.

Висновки до розділу 3

Система моральних цінностей загалом відображає відданість цінностям збереження традицій, на противагу цінностям індивідуалізму та власних досягнень. При цьому ієрархію цінностей стійко очолює мотиваційний тип безпеки, домінування якого можна розглядати як наслідок тривалого періоду високої соціальної напруженості в нашій країні у останні роки, а найбільш відкидними цінностями стали влада, стимуляція, гедонізм, високий соціальний статус, матеріальний добробут. Спостерігається суттєва розбіжність між нормативними ідеалами та індивідуальними пріоритетами, які проявляються у

реальній поведінці. Цінності «безпека» та «здоров'я», що займають місце в нормативних ідеалах на вершині ієрархії, в індивідуальних пріоритетах витісняються з домінуючої трійки самостійністю, що свідчить про адаптацію досліджуваних до несприятливих соціальних умов та прагнення до активності й змін. Із домінуванням мотивації безпеки пов'язана висока значимість цінностей спільності, таких як конформність і доброта, прихильність та любов, протилежних індивідуалістичним цінностям та відкритості змін. Таким чином, на другий план відходять цінності особистісного зростання та розвитку, такі як досягнення, прагнення до пізнання, духовні цінності. Визнання та повага людей пов'язується досліджуваними не з високим соціальним статусом, а з прагненням до спільності та конформності, самостійність співвідноситься не з досягненнями, а зі стимуляцією – прагненням до різноманітності та нових відчуттів.

Порівняння ієрархії цінностей показало суперечливі тенденції, що пов'язані із високою потребою у безпеці та зумовленими нею прагненнями до спільності та конформності, з одного боку, значимістю потреби у самостійності, матеріальному успіху та соціальному статусі – з іншого. Відмінності в ієрархії домінуючих цінностей відображають як соціокультурні особливості, так і соціально-економічні та політичні реалії сучасної України, котрі нині менш сприятливі для прояву самостійності та досягнень. При цьому підстави для припущення аксіологічного конфлікту як можливої причини виникнення суперечностей відсутні. Динаміка цінностей при переході до нового освітнього доквілля полягає в тому, що в індивідуальних пріоритетах молоді високу значущість набуває поряд з мотиваційним типом «доброта» також «самостійність» та «універсалізм». Як цінності-ідеали більш значущі «любов» і «пізнання нового». Висока самостійність може бути наслідком зміни традиційного способу життя, що передбачає велику залежність від оточення, і необхідність більшої саморегуляції поведінки в нових умовах.

ВИСНОВКИ

1. Розгляд проблеми дослідження морально-ціннісних орієнтацій як засобу утвердження абсолютної цінності людини показав, що вона постала досить давно, однак активно почала досліджуватися лише у минулому столітті. Морально-ціннісні орієнтації особистості та пов'язані з ними наукові проблеми досліджують представники різних соціогуманітарних наук (філософії, соціології, психології, педагогіки, літературознавства та ін.). Відповідно до свого спрямування у дослідженні цього феномену учені різних напрямків дають йому різні визначення, що показує неоднозначність наукових підходів і водночас інтерес до зазначеної проблематики наукової спільноти. Цей інтерес викликаний соціальною значущістю морально-ціннісних орієнтацій у життєдіяльності як окремої особистості так і суспільства загалом.

2. Ціннісні орієнтації постають складовими моральної свідомості людини і регуляторами її суспільної життєдіяльності. Ціннісні орієнтації – це стійкі, визначені, певним чином скоординовані одиниці моральної свідомості – основні її ідеї, поняття, які виражають сутність морального змісту людського буття. Вони спричиняють вибір особистістю такого типу поведінки (вчинку), в основі якого лежать певні, з тією чи іншою глибиною усвідомлені (чи взагалі неусвідомлені) цінності. Ціннісні орієнтації стрижнево линуть через усе життя людини через сукупність трьох компонентів: когнітивного (сміслового), завдяки якому відбувається пізнання реальності і, відповідно, вироблення ціннісного ставлення; емоційного, що виявляє переживання, ставлення до цінностей, і поведінкового, який означає готовність особистості до певної дії.

3. Поняття «цінності» та «ціннісні орієнтації» часто розглядаються як синоніми, але не завжди збігаються. Ціннісні орієнтації та цінності не пов'язані необхідними та неоднозначними відносинами. Так, виділяючи три форми

існування цінностей (соціальні ідеали, предметно втілені цінності та особистісні цінності), ціннісні орієнтації свідомості до цього не включаються, їх не розглядають як форму буття цінностей. Проте нині не проводиться різниці між особистісними цінностями і ціннісними орієнтаціями. Приміром, вважаючи ціннісні орієнтації індивідуальною формою репрезентації громадських (культурних, групових тощо) цінностей, не вирізняють їхню відмінність від особистісних цінностей. Інші, визначаючи ціннісні орієнтації як спрямоване ставлення до цілей життєдіяльності та до засобів задоволення цих цілей, детерміноване загальними соціальними умовами, типом суспільства, системою його економічних, політичних та ідеологічних принципів.

4. Виділяються три ієрархічних рівня у системі ціннісних орієнтацій особистості, що відповідні трьом рівням вивчення: 1) найбільш узагальнені, абстрактні цінності: духовні, соціальні, матеріальні; 2) цінності, що закріплюються в життєдіяльності і проявляються як властивості особистості: товарицькість, допитливість, активність, домінантність тощо; 3) найбільш характерні способи поведінки особистості як засоби реалізації та закріплення цінностей-властивостей. Поряд з багаторівневістю, що виявляється в їхній ієрархічній будові, надзвичайно важливою властивістю системи морально-ціннісних орієнтацій є її багатовимірність, яка полягає в тому, що критерій їхньої ієрархії – особистісна значимість – поєднує різні змістовні аспекти, обумовлені впливом різних типів і форм соціальних відносин.

5. Поряд із заснованою на принципах багатовимірності й ієрархічності системи цінностей, можна назвати інші типології. Широко застосовується поділ цінностей на термінальні (цінності-цілі, ідеали, смисли життя) та інструментальні (цінності-засоби, норми, якості людей, які дозволяють їм досягати мети у житті). Даний підхід застосовується у вивченні індивідуальних цінностей. Інша типологія заснована на поділі базових та предметно зорієнтованих цінностей. Базові цінності відповідають культурним універсаліям та створюють загальні ціннісні установки суспільства, предметно зорієнтовані

цінності відносяться до тієї чи іншої предметної сфери, наприклад, професійні цінності. Третя типологія класифікує цінності щодо їх віднесення до певних груп потреб людини, вітальних, соціальних, смисложиттєвих.

6. Моральні цінності – це специфічний вид соціально-духовних цінностей, що характеризується єдністю об’єктивного та суб’єктивного, суцього та належного, духовного та практичного у розгляді предметів та явищ матеріального і духовного світу, що є проявом моралі, її свідомих та практичних компонентів, відображається у діяльності людей та груп за допомогою моральних прагнень, цілей, оцінок та ідеалів. Наявний широкий набір інструментарію для формування морально-ціннісних орієнтацій, що створений на основі відповідних психологічних концепцій, котрий дозволяє досліджувати моральні цінності особистості, їхню ієрархічну структуру, динаміку, зокрема з метою отримати уявлення про тенденції у зміні соціальних установок та стратегій поведінки людей у різних соціокультурних умовах задля утвердження абсолютної цінності людини.

7. Характеристики та закономірності процесу формування системи морально-ціннісних орієнтацій людини визначаються дією різних внутрішніх та зовнішніх факторів: рівнем розвитку когнітивної та емоційно-вольової сфери, особливостями соціального довкілля, характером і формою психологічного впливу, специфікою порушень психічної діяльності. Ці чинники, які можуть бути загальними або різними для кожної окремої людини, разом складають фон, на якому зреалізовується та чи інша діяльність. Структура моральних цінностей людини значною мірою визначається прагматизмом, що робить імперативні принципи моралі мало затребуваними з боку суспільства і тому є не надто ефективними. Проте, у сучасному суспільстві індивідуалізація поєднується із плюралізацією взірців самовизначення. Індивідуалізація відкриває перед людиною, з одного боку, додаткові перспективи особистого контролю за життєвим простором, часом, грошима, освітою, вибором форми трудової діяльності, кар’єрою та різноманітністю моделей соціальної інтеграції. З іншого

боку, індивідуалізація прагматичного суб'єкта відтворює всезростаючий ризик, що пов'язаний із втратою колективності, громадськості та, зрештою, спільності, що може привести людство до чергової структурної кризи.

9. На завершення можемо констатувати, що за умов перманентної кризи цінностей та відсутності усталеної ідеології уявлення про схвалювану поведінку втрачають рамкові межі, а обрання моделей поведінки головно опирається на ієрархію індивідуальних цінностей, вивчення морально-ціннісних орієнтацій дозволяє сформулювати уявлення щодо тенденцій зміни усталених соціальних норм, установок та стратегій поведінки, завдяки яким активно розвивається система особистісних смислів людини та відбувається породження нових смислових структур, що веде до утвердження моральності як абсолютної людської цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми психології. : Консультаційна психологія і психотерапія. К. , 2002. Т. 3. Вип 1. 177 с.
2. Актуальні проблеми психології. : Консультаційна психологія і психотерапія. К. , 2003. Т. 3. Вип. 2. 226 с.
3. Андрущенко В. П. , Міхальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. К. : Генеза, 1996. 368 с.
4. Балл Г. О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-Український щорічник. Київ-Ченстохова, 2000. С. 217-231.
5. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. К. : ІЗМН МО України, 1998. 204 с.
6. Бех І. Д. Цінності як ядро особистості // Цінності освіти і виховання / Заг. ред. О. В. Сухомлинська. К., 1997. С. 8-11.
7. Бех І.Д. Цілісність морального і духовного. *Педагогічна газета*. червень 2004. № 6 (119). С. 3.
8. Бех І.Д. Ціннісно-орієнтовані методологічні конструкти у сучасному виховному процесі. *Педагогічний шляхи реалізації загальноєвропейських цінностей у системі освіти України: Зб. наук. пр. Луган. держ. ін-т культури і мистецтва, Обл. метод. каб. учбових закл культури і мистец м. Харків. Х. , 2005. С. 21-26.*
9. Болтівець С. І. Духовність і мораль у молодіжному середовищі. *Дивосвіт*. 2003. № 2. С. 252-254.

10. Болтівець С. І. Шкала оцінки психічного здоров'я // Статус здоров'я в структурі ціннісної свідомості людини: Методичні рекомендації. К. : Гнозис, 2006. С. 67-70.
11. Болтівець С. І. Педагогічна психогігієна: теорія та методики: Монографія. К. : Редакція "Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України", 2000. 302 с.
12. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання. К. , 1997. С. 21-25.
13. Боришевський М. Й. Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат. К., 1993. 19 с.
14. Боришевський М.Й. Залежність розвитку альтруїзму особистості від спрямованості її самосвідомості. Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. . Вип. 20. Ч 1. С. 45-51.
15. Боришевський М. Й. Ціннісні орієнтації в особистішому становленні сучасної молоді. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України.* 2003. Т. V. Ч 5. С. 34-42.
16. Бутківська Т. В. Цінності у структурі орієнтацій учнівської молоді // Політико-психологічні та соціально-педагогічні проблеми освіти і виховання. К. ДОК-К, 1997. С. 57-61.
17. Васютинський В.О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук, праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України.* 2006. Т. 8, вип. 6. С. 40-45.
18. Горностай П. П., Васьковська С. В. Теорія і практика психологічного консультування: проблемний підхід. К. : Наук. думка, 1995. 128 с.
19. Діагностичні критерії DSM-III-R. К. : Абрис, 1995. 270 с.

20. Єгорова Є. В. Ціннісні орієнтації старшокласників в умовах соціально-економічного реформування українського суспільства. *Педагогічний процес: теорія і практика*: Зб. наук. праць. К. : ПП ЕКМО, 2004. Вип 2. С. 344-351.
21. Єрмусевич О.І. Психологічне консультування сім'ї: морально-ціннісна проблематика. *Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія*, 2003. Т. 3. Вип. 2. С. 69-78.
22. Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування. К. : Стилос, 1997. 243 с.
23. Ігнатович О. М Психологічні особливості творчої самодіяльності особистості як умови професійної підготовки майбутніх психологів: Дис. канд. психол. наук: 19.00.07. К. , 2002. 208 с.
24. Історія філософії України / Гол. ред. М. С. Тимошник. К. : Либідь, 1994. 413 с.
25. Киричук О. В., Карпенко З. С. Аксіологічні проєкції духовності // Цінності освіти і виховання. К. , 1997. С. 50-53.
26. Кісарчук З. Г. Актуальні проблеми розвитку сімейної психотерапії і консультування. *Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія*, 2003. Т. 3. Вип 2. С. 5-13.
27. Клименко В. В. Функції психічного і фізіологічного в онтогенезі учня. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. 2003. Вип. 23. С. 123-136.
28. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : навч. посібник / Заг. ред. М. С. Корольчука. К. : ІНКОС, 2002. 272 с.
29. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Рад, школа, 1989. 608 с.
30. Костюк Г. С. Психологія : підручник для пед. вузів. К. : Рад. школа, 1955. 526 с.

31. Литвинова Н. І. Становлення мотивації розвитку особистості в процесі неперервної освіти. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Зб. наук, праць: У 2-х ч. / За ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Нічкало. К., 2002. Ч. 2. С. 314-319.*
32. Малахов В. Етика. Курс лекцій : навч. посібник. К: Либідь, 1996. 304 с.
33. Маноха І. П. Провідні методологічні конструкти сучасної психології та перспективи їх подальшого розвитку: структуралізм. *Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім Г. С. Костюка АПН України, 2001. Вип. 21. С. 177-189.*
34. Мар'яненко Л. В. Особистість, яка самоактуалізується. *Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім Г. С. Костюка АПН України, 2003. Вип. 23. С. 230-240.*
35. Москаленко В. В., Романова В. Г. Процес та форми соціалізації індивіда. *Українська психологія: сучасний потенціал: Матеріали Четвертих Костюківських читань. К., Т. 2. С 193-197.*
36. Музика О. Л. Ціннісна свідомість обдарованої особистості на тлі ціннісної кризи суспільства. Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: методол. семінар АПН України. 12 листопада 1998 р. К., 1998. 384 с.
37. Нічкало Н. Г. Професійно-технічна підготовка молоді // Адаптація молоді до сучасних економічних умов: Щорічна доповідь Президенту України Про становище молоді в Україні. К., 2001. С. 15-20.
38. Ніколенко Л.М. Соціальна значущість ціннісних орієнтацій особистості у професійному становленні колекційного педагога. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Педагогічні науки. 2018. №1 (15). С. 162-168.*
39. Онищенко Г. І Християнська орієнтація в індивідуальному та сімейному консультуванні. *Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія, 2003. Т. 3. Вип. 2. С. 26-35.*

40. Отич О. М. Інтегративний підхід до професійної підготовки майбутніх педагогів. *Педагог професійної школи*: Зб. наук, праць. 2003. Вип. 6. С. 182-192.
41. Панок В. Г. До питання про методологічні основи практичної психології: *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 2001. Вип. 21. С. 215-225.
42. Пилипенко Л. І. Ціннісні орієнтації старшокласника як фактор розвитку громадянської свідомості й самосвідомості // *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. К. : ДОК-К, 1997. С. 174-176.
43. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності : монографія. К. : Знання, 1999. 286 с.
44. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. К: Наш час, 2005. 280 с.
45. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти : науково-методичний посібник. К: ІЗМН, 1996. 164 с.
46. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. К. : Агрпромвидав України, 1998. 438 с.
47. Рибалка В. В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників : монографія. К. : Деміург, 1998. 160 с.
48. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації і категоріально-понятійного апарату) : навчально-методичний посібник. К. : Ніка-Центр, 2003. 204 с.
49. Рибалка В. В. Психологія професійного самовизначення для здорових старшокласників : метод. рекомендації. К., 2004. 24 с.
50. Рибалка В. В. Особистісний рефлексивно-ціннісно-креативний підхід до розвитку психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти // *Розвиток психологічної культури учнівської молоді в*

системі неперервної професійної освіти : навч.-метод. посібник. К., 2005. С. 30-42.

51. Сірко Р. І Психічне здоров'я у старшому юнацькому віці як предмет психологічного аналізу: Автореф. дис канд. психол. наук: 19. 00. 07. Львів, 2002. 282 с.

52. Тищенко С. П. Психічне здоров'я: ціннісно-смісловий аналіз. *Актуальні проблеми сучасної української психології*: Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2003. Вип. 23. С. 344-366.

53. Фільц О. О., Кулік О. Л., Євченко Ю. О. Пограничні розлади: історія питання, власна концепція і терапевтичні пропозиції // *Пограничні розлади. Клініка та терапія* : матеріали конференції. Львів, 2001. С. 1-13.

54. Харитонов ВА. Психологічні аспекти девіантної поведінки неповнолітніх. *Актуальні проблеми сучасної української психології*: Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2003. Вип. 23. С. 367-374.

55. Хоміч Л. О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів : монографія. К.: Магістр-Б, 1998. 200 с.

56. Хохліна О. П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку. К: Педагогічна думка, 2020. 286 с.

57. Швалб Ю. М. Психологічні моделі цілепокладання. К. : Стилос, 1997. 240 с.

58. Oates W. E. *The Religious Care of the Psychiatric Patient*. L. , 1978. 132 p.

59. Rokeach M. *The Nature of Human Values*. N. Y. : The Free Press, 1973. 438 p

60. Stainberg L. *Adolescence*. New-York: McCraw-Hill, 1989. 426 p.